
بازیابی منابع تفسیر قمی

محمد کاظم رحمان ستایش*
روح الله شهیدی**

◀ چکیده:

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های میراث شیعه، مکتوب بودن آن است. احادیث ولوی و نبوی از زمان صدور از رهگذر کتاب‌ها و اصول شیعیان به نسل‌های پسین منتقل می‌شد، تا اینکه از سوی نویسندگان جوامع حدیثی، به‌ویژه صاحبان کتب اربعه، تدوین و تبویبی منقح یافت و از آن زمان، منابع و مصادر کهن اندک به دست فراموشی سپرده شد. امروزه نیز از راه‌های گونه‌گون، به‌ویژه استفاده از فهرس نجاشی و طوسی و... می‌توان این مصادر کهن را بازسازی کرد. پژوهش پیش رو با استفاده از این راهکار، منابع تفسیر قمی را بازسازی کرده است. این تفسیر یکی از مهم‌ترین منابع تفسیر مآثور شیعه است، با وجود این، در انتساب تفسیر موجود به علی بن ابراهیم، چند و چون‌هایی وجود دارد. در این مقال کوشش شده با استفاده از نتایج بازسازی منابع، مناطق دریافت آن‌ها، اعتبار برخی مأخذ کتاب و نویسندگان آن‌ها از دیدگاه رجالیان متقدم و خط مشی فکری نویسنده تا حدودی روشن گردد و قرآینی دقیق‌تر برای بررسی انتساب تفسیر موجود و شناخت نویسنده اصلی آن به دست داده شود.

◀ **کلیدواژه‌ها:** تفسیر قمی، علی بن ابراهیم قمی، بازسازی منابع تفسیر، فهرس شیعی، تفسیر مآثور.

۱. درآمد

شیعه از آغازین سال‌های صدور حدیث به کتابت و تدوین آن اهتمام داشته و در این راه از هیچ کوششی فروگذار نکرده است. ترغیب و تشویق ائمه به کتابت حدیث، گزارش‌های تاریخی از پویه‌های شیعه در این راه و سیاهه بلند بالای کتب شیعه در نخستین قرن‌های هجری، همه نشان از این دارد که میراث علمی و حدیثی شیعیان میراثی مکتوب است.^۱ در سایه اهتمام اصحاب ائمه K، مکتوباتی چون اصل، نسخه، جزء و کتاب به وجود آمدند. این کتاب‌های اولیه بعدها دست‌مایه سایر روایت و دانشیان شد و اندک اندک کتاب‌های جامعی چون کتب سی گانه حسین بن سعید اهوازی و علی بن مهزیار به وجود آمد. این سیر ادامه داشت تا اینکه با پیدایش جوامع اصلی حدیثی چون کتب اربعه به نهایت کمال و شکوفایی خود رسید. افزون بر تنظیم و ترتیب میراث شیعه و شکوفایی آن، تدوین جوامع حدیثی ملازمات دیگری هم داشت، از جمله اینکه به دلیل شهرت این جوامع در میان شیعیان و ملاک و مبنا شدنشان، مصادر آن‌ها، یعنی اصول و کتاب‌های اولیه، به دست فراموشی سپرده شدند و بسیاری در کوران حوادث زمانه از بین رفتند. هرچند امروزه این اصول در دسترس نیستند، بخش عمده‌ای از متون آن‌ها در کتاب‌های حدیثی گونه‌گون و جوامع متأخر نقل شده است، به گونه‌ای که می‌توان با عملیات منبع‌یابی در کتاب‌های پسین، مقدار چشمگیری از متن نگاشته‌های نخستین را بازیابی کرد. دکتر مدرسی طباطبایی درباره شیوه بازیابی مصادر کهن و مکتوب شیعی چنین می‌نویسد: «در جای خود این مطلب ثابت شده است که مجامع متقدم حدیث، بیشتر مطالب خود را از نوشته‌های پیشین برگرفته و غالباً اسناد این روایات نشانگر طریق دستیابی مؤلفان آثار بعدی به کتاب‌های پیشین است نه سند نقل شفاهی نقل‌ها... به نظر می‌رسد که اگر روایتی با همان اسناد که در کتاب‌شناسی‌های قدیم شیعی برای دفاتر حدیثی اصحاب ائمه K ذکر شده و یا دست کم به همان راوی اعلی که فهرست‌ها به عنوان راوی کتاب از مؤلف معرفی می‌کنند، استناد داده شده باشد، به احتمال زیاد از همان اثر مکتوب متقدم سرچشمه گرفته است. همین مطلب در مواردی که شمار زیادی روایت از یک مؤلف متقدم، به سند واحد نقل شود، و نیز در مواردی که از یک مؤلف، هم‌زمان با چندین سند، که همواره یکسان‌اند نقل شود، صادق است. حلقه مشترک در این مورد، به احتمال زیاد،

یک دفتر حدیثی مکتوب است. (مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۳ ش، ص ۱۳-۱۴) این مهم‌ترین راه منبع‌یابی کتب حدیثی موجود است. (عمادی حائری، ۱۳۸۸ ش، ص ۳۷۹-۴۳۰) یافتن مصادر این کتب فوایدی چند دارد. نخست آنکه می‌توان پاره‌ای از مکتوبات از دست رفته شیعه را بازسازی کرد. ارزیابی اعتبار کتابی که مصادر آن را بازسازی می‌کنیم، از دیگر فواید این کار است. توضیح آنکه فهرست‌های شیعی به مناسبت‌های گوناگون به اعتبار یا به دیگر سخن شهرت یا انفراد و استواری یا سستی سند و محتوای اصول و کتاب‌های نخستین پرداخته‌اند. با بازیافتِ مصادر اولیه و انضمام داده‌های پیش‌گفته می‌توان دربارهٔ اعتبار نگاشته‌مورد بررسی، داوری کرد. بالطبع این داوری منبع‌شناسانه می‌تواند در قرینه‌یابی بر حجیت یا عدم حجیت احادیث کتاب هم اثرگذار باشد. بررسی انتساب کتاب، آشکارگی مشی فکری نویسنده و شناخت تبادلات اندیشگی میان مناطق حدیثی از دیگر فواید این کار است.

۲. نیم‌نگاهی به تفسیر قمی

تفسیر قمی یکی از مهم‌ترین کتاب‌های تفسیر روایی در شیعه است که از سده‌های نخستین هجری به یادگار مانده است. این کتاب، دارای یک مقدمه است و در متن خود، تفسیر تمامی سوره‌های قرآن را در بر می‌گیرد. این کتاب کوششی است برای فهم قرآن با استفاده از احادیث معصومان؛ البته نگاشته‌پیش‌گفته، یک تفسیر اثری محض نیست، بلکه در کنار روایات آرا و نظریات اجتهادی و غیر مستند به نقل نیز دیده می‌شود.

دربارهٔ انتساب تفسیر موجود به علی بن ابراهیم سخن بسیار است. برخی آن را همان تفسیر علی بن ابراهیم می‌دانند. عده‌ای بر آن‌اند که ابوالفضل عباس بن محمد علوی، تفسیر موجود را گرد آورده و در آن تفسیر علی بن ابراهیم را با تفسیر ابوالجارود در هم آمیخته است. گروهی هم آن را خامه‌ریختهٔ علی بن حاتم قزوینی می‌انگارند.^۲ با وجود آنکه هدف اصلی این پژوهش، بازشناخت منابع اولیهٔ تفسیر قمی، نگاهی به اعتبار آن‌ها از دیدگاه قدما، ارزیابی تفسیر موجود بر پایهٔ اعتبارسنجی مصادر آن است، اما ملازمات این بحث به نوعی در مسئلهٔ انتساب کتاب، شناخت نحوهٔ نگرش نویسندهٔ آن و... هم اثرگذار است.

۳. منابع تفسیر

بررسی اسانید موجود در تفسیر و بررسی فهارس شیعی و منابع دیگر چنین به دست می‌دهد که در تفسیر قمی، ۲۸ منبع زیر به کار رفته است.

۳-۱. التفسیر، ابوالحسن علی بن ابراهیم قمی

روایات علی بن ابراهیم، بخش قابل توجهی از تفسیر موجود را (۳۸۰) روایت از مجموع ۹۳۳ روایت) تشکیل می‌دهد (میرزایی، ۱۳۸۵ش، ص ۴۹) و ظاهراً از تفسیر او گرفته شده است. علی بن ابراهیم بیشتر این روایات را از پدر خود نقل می‌کند. در ابتدای تفسیر این طریق دیده می‌شود: «حدثنی أبو الفضل العباس بن محمد بن القاسم بن حمزة بن موسی بن جعفر علیه السلام قال حدثنا أبو الحسن علی بن ابراهیم قال...» (قمی، ۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۲۷) ابوالفضل عباس بن محمد در طبرستان بوده و فرزند محمد اعرابی است. جعفر، زید و حسن از فرزندان اویند. (تهرانی، ۱۴۰۳ ق، ج ۴، ص ۳۰۸) او افزون بر علی بن ابراهیم قمی، از حسن بن سهل قمی و ابوالحسین طاهر بن اسماعیل خثعمی هم روایت می‌کند و علی بن حاتم قزوینی و ابوالفرج مظفر بن احمد بن حسن قزوینی شاگرد او هستند (صدوق، ۱۳۸۵ ق، ج ۱، ص ۳۰۴-۳۰۵/ همو، ۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۲۱۹ و ۲۳۲) به نظر می‌آید که او از مکتب قم حدیث دریافت کرده و خود در طبرستان به نشر حدیث پرداخته است.

در فهرست‌ها چندین طریق برای تفسیر علی بن ابراهیم ذکر شده است: «أخبرنا محمد بن محمد و غیره عن الحسن بن حمزة بن علی بن عبدالله قال: کتب إلی علی بن ابراهیم بإجازة سائر حدیثه و کتبه.» (نجاشی، ۱۴۱۶ ق، ش ۶۸۰/ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ش ۳۸۰)، و «أخبرنا محمد بن محمد بن النعمان عن محمد بن علی بن الحسين عن أبيه و محمد بن الحسن و حمزة بن محمد العلوی و محمد بن علی ماجیلویه عن علی بن ابراهیم» (همان‌جا) راوی اصلی کتاب در طریق نخست، مانند راوی موجود در تفسیر، اهل طبرستان است ولی روات اصلی نگاشته در طریق دوم، قمی هستند. هیچ‌یک از این طریق‌ها به طریق موجود در تفسیر مشابهت ندارد. تن زدن نویسنده از طریق قمیان و روی آوردن به طریقی ناشناخته در نوع خود جالب است.

۲-۳. تفسیر القرآن، ابوالجارود زیاد بن منذر خارفی همدانی

در چهار مورد روایات برگرفته از این کتاب به صورت مسند آمده‌اند: «حدثنا احمد بن محمد الهمدانی قال حدثني جعفر بن عبدالله المحمدي قال حدثنا كثير بن عياش عن أبي الجارود عن أبي جعفر محمد ابن علي» (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۱۰۲، ۱۷۱، ۱۹۹ و ۲۲۴-۲۲۵) و در بسیاری موارد به صورت مرسل و با عنوان «وفی روایة ابی الجارود» ذکر شده‌اند. مجموع روایات منقول از ابوالجارود به ۳۰۲ روایت می‌رسد. (میرزایی، ۱۳۸۵ش، ص ۴۹) سند یادشده از سوی نجاشی کاملاً با این سند مشابهت دارد. (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۴۴۸) شیخ طوسی دو طریق به این کتاب ذکر می‌کند: «أخبرنا به الشيخ أبو عبدالله محمد بن محمد بن النعمان و الحسين بن عبيدالله، عن محمد بن علي بن الحسين، عن أبيه، عن علي بن الحسين بن سعد الهمداني، عن محمد بن ابراهيم القطان، عن كثير بن عياش، عن أبي الجارود، عن أبي جعفر» و «أخبرنا بالنفسير احمد بن عبدون، عن أبي بكر الدوري، عن ابن عقدة، عن أبي عبدالله جعفر بن عبدالله بن جعفر بن عبدالله بن محمد ابن علي بن أبي طالب المحمدي، عن كثير بن عياش القطان- و كان ضعيفا و خرج أيام أبي السرايا معه، فاصابته جراحة- عن زياد بن المنذر أبي الجارود، عن أبي جعفر الباقر» (طوسی، ۱۴۱۷ق، ش ۳۰۳) طریق نخست شیخ به ظاهر با سند موجود در تفسیر متمایز است، اما دقت بیشتر نشان می‌دهد که شکل تصحیف شده همان سند است. شیخ در ضمن طریق دوم کثیر بن عیاش، یعنی راوی اصلی کتاب، را تضعیف کرده است و این در ارزیابی کتاب، نکته‌ای منفی محسوب می‌شود.

به نظر می‌آید محدثان مکتب قم و بغداد، تفسیر ابوالجارود را از راوی مشترکی، یعنی ابن عقده گرفته‌اند. علی بن حسین بن بابویه قمی (م ۳۲۹ هـ)، پدر صدوق، در دوران نیابت حسین بن روح (م ۳۲۶ هـ) و همچنین سال ۳۲۸ هجری به بغداد آمده است. (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۶۴۸) به تصریح خطیب بغدادی ابن عقده (م ۳۳۳) نیز در اواخر عمر برای تحدیث به بغداد آمده است (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۲۱۸)؛ بنابراین، امکان ملاقات علی بن حسین با ابن عقده و اخذ تفسیر از او فراهم است. ابوالعباس محمد بن ابراهیم بن اسحاق طالقانی (زنده به ۳۴۷)، از مشایخ صدوق نیز با همین طریق از تفسیر ابوالجارود نقل کرده است. (صدوق، ۱۴۱۷ق، ص ۳۹۴/ همو،

بی تا، ص ۲۳۶/ همو، ۱۳۶۱ ش، ص ۴۶) او سال‌هایی از عمر خویش را در بغداد و دیگر شهرهای عراق به علم‌اندوزی گذرانده^۳ و احتمالاً نگاشته ابوالجارود را هم در همین زمان گرفته است. علی بن حاتم قزوینی (زنده به ۳۵۰ هـ) هم با سند مشابه از ابوالجارود نقل می‌کند. (صدوق، ۱۴۱۷ق، ص ۱۸۶) او نیز به سان دو راوی پیشین باید در سفر به عراق و احتمالاً شهر بغداد، کتاب را از ابن عقده دریافت کرده باشد.

۳-۳. تفسیر القرآن، ثابت بن دینار ابوحمزه ثمالی

نویسنده تفسیر قمی با سند «حدثنا جعفر بن احمد قال حدثنا عبدالکریم قال حدثنا محمد بن علی قال حدثنا محمد بن الفضیل عن أبي حمزة...» (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۱۹۹-۲۰۰، ۲۷۹ و ۳۸۳؛ ج ۲، ص ۲۲، ۲۰۴، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۷۸، ۲۸۶، ۳۰۲، ۳۲۹، ۳۶۷ و ۴۱۹) از تفسیر ابوحمزه نقل می‌کند. نجاشی آن را از طریق «أخبرنا عدة من أصحابنا قالوا: أخبرنا أبو بكر محمد بن عمر بن سلم بن البراء بن سبرة بن سيار التميمي المعروف بالجعابي، قال: حدثنا أبو سهل عمرو بن حمدان في المحرم، سنة سبع و ثلاثمائة، قال: حدثنا سليمان بن إسحاق بن داود المهلبی قدم علينا البصرة، سنة سبع و ستين و مائتين قال: حدثنا (حدثني) عمی عبد ربه قال: حدثني أبو حمزة» (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۲۹۶) نقل می‌کند. طریق نشان می‌دهد کتاب از کوفه به بصره و در نهایت از سوی جعابی (م ۳۵۵ هـ) به بغداد انتقال یافته است. این طریق با طرق موجود در تفسیر قمی مشابهتی ندارد. بر این اساس می‌توان گفت طرق موجود در تفسیر مربوط به مکتبی حدیثی، جزء مکتب بغدادند. وجود ابوسمینه محمد بن علی صیرفی در سند، این گمانه را تقویت می‌کند. ابوسمینه اصالتاً کوفی است، از این رو به تفسیر ابوحمزه دسترسی دارد. او در کوفه به کذب شهره می‌شود، به قم می‌آید و احمد بن محمد بن عیسی او را به دلیل آشکار کردن اندیشه‌های غالیانه تبعید می‌کند. (همان، ش ۸۹۴) از دیگر سو، احمد بن محمد بن خالد برقی (م ۲۷۴ یا ۲۸۰ هـ) که خود از قم تبعید شده، از طریق محمد بن علی از محمد بن فضیل از ابوحمزه مطالبی تفسیری را نقل کرده است (برقی، ۱۳۷۰ق، ج ۱، ص ۹۹، ۱۳۱ و ۱۳۴)؛ بنابراین، چندان بعید نیست که اسانید پیش گفته، بیانگر یکی از طرق قمی تفسیر ابوحمزه باشند.

قمیان علاوه بر ابوسمینه، از رهگذر احمد بن محمد بن ابی نصر بن زنی (کلینی، ۱۳۶۳ش، ج ۱، ص ۱۳۲، طریق احمد بن محمد بن عیسی است)، محمد بن ابی عمیر (همو، ج ۱، ص ۲۰۷، طریق دیگر احمد بن محمد بن عیسی است/ صفار، ۱۴۰۴ق، ص ۹۶)، علی بن اسباط (صفار، ۱۴۰۴ق، ص ۴۹، ۵۶، ۳۴۴، ۳۹۳ و ۴۸۰)، حسن بن علی و شاء (کلینی، ۱۳۶۳ش، ج ۱، ص ۴۲۰/ طریق حسین بن محمد اشعری از معلی بن محمد بصری است)^{۱۱} و محمد بن خالد برقی (همو، ص ۴۲۲/ یکی دیگر از طرق احمد بن محمد بن خالد برقی است)، حسین بن عثمان (صفار، ۱۴۰۴ق، ص ۹۷ و ۴۰۲، حسن بن عثمان آمده است، یکی از دیگر طرق برقی است) و... به تفسیر ابوحمزه دسترسی دارند، اما انتخاب طریق محمد بن علی صیرفی و پافشاری بر آن، می‌تواند نشانه نزدیکی فکری نویسنده تفسیر به مسلک برقی و در برابر دوری مبانی او از بنیان‌های فکری احمد بن محمد بن عیسی و هم‌مسلمانان او باشد.

۳-۴. التفسیر، علی بن ابی حمزه بطائنی

طریق نگاشته ابن ابی حمزه در تفسیر قمی چنین است: «حدثنا جعفر بن احمد عن عبدالله بن موسی عن الحسن بن علی عن أبیه عن أبیه عن أبی بصیر عن أبی عبدالله (ت. قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۴۰-۴۱، ۴۶، ۴۷؛ در این طریق حسن بن علی بن ابی حمزه افزون بر پدر، از حسین بن ابی العلاء، عبدالله بن وضاح و شعیب عقرقونی هم نقل می‌کند؛ ۴۸، ۵۵، ۴۰۸، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۷، ۴۳۴) نجاشی به روشنی از کتاب التفسیر بطائنی یاد می‌کند و تصریح می‌کند که بیشتر آن از ابوبصیر است. (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۶۵۶) طرق این کتاب در فهرست‌ها چنین است: «أخبرنا محمد ابن جعفر النحوی فی آخرین قال: حدثنا احمد بن محمد بن سعید قال: حدثنا محمد بن عبدالله بن غالب قال: حدثنا علی بن الحسن الطاطری قال: حدثنا محمد بن زیاد عنه» و «أخبرنا محمد بن عثمان بن الحسن قال: حدثنا جعفر بن محمد قال: حدثنا عبیدالله بن احمد بن نهیک أبو العباس النخعی عن محمد بن ابی عمیر و احمد بن الحسن المیشمی جميعا عنه.» (همان‌جا) بر اساس این طرق، کتاب میان راویان کوفی دست به دست گردیده و در نهایت به بغداد رسیده است. عدم مشابهت این‌ها با سند موجود در تفسیر قمی از تمایز نسخه نجاشی با نسخه نویسنده تفسیر قمی حکایت می‌کند. طرق قمیان^۴ هم به تفسیر بطائنی به آنچه در تفسیر قمی آمده، شباهتی ندارد.

محتمل است طریق پیش گفته، طریق نویسنده به تفسیر حسن بن علی بن ابی حمزه باشد. به گفته کشی، حسن بن علی بن فضال تفسیر تمامی قرآن را از حسن بن علی ابن ابی حمزه نگاشته، ولی نقل یک حدیث آن را هم جایز نمی دانسته است. (طوسی، ۱۴۰۴ق، ش ۱۰۴۲) در فهرست‌ها، کتابی با عنوان تفسیر برای او ذکر نگردیده و تنها به کتاب فضائل القرآن اشاره شده است (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۷۳/ طوسی، ۱۴۱۷ق، ش ۱۷۸) که شاید با تفسیر مورد ادعای ابن فضال یکسان باشد. طرق این نگاشته به اسانید موجود در تفسیر قمی شبیه نیست^{۱۵}؛ افزون بر این، محتوای نوعاً تفسیری روایات موجود در تفسیر قمی، هم با عنوان این کتاب همخوانی ندارد، مگر اینکه تفسیر نگاشته شده از سوی ابن فضال، کتابی غیر از فضائل القرآن و شاید همان تفسیر علی بن ابی حمزه باشد، اما منقولات بر جای مانده از فضائل القرآن حسن بن علی (صدوق، ۱۳۶۸ش، ص ۱۰۵-۱۰۶، ۱۰۹، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۲ و ۱۵۴/ طوسی، ۱۳۶۴ش، ج ۳، ص ۱۰۰) نشان می‌دهد که این کتاب در بردارنده فضیلت تک‌تک سوره‌های قرآن بوده و تفسیری اثری به معنای مصطلح نبوده است.

در تفسیر قمی، دو طریق دیگر به علی بن ابی حمزه وجود دارد: «الحسین بن محمد عن المعلی بن محمد عن علی بن أسباط عن علی بن ابی حمزة عن أبی بصیر عن أبی عبدالله» (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۱۹۹) و «حدثنا احمد بن علی قال حدثنا محمد بن یحیی عن محمد بن الحسین عن محمد بن أسلم عن علی بن ابی حمزة عن أبی بصیر قال سألت أبا عبدالله» (همو، ج ۲، ص ۳۴۴)، ولی به نظر می‌رسد که مستقیماً از تفسیر علی بن ابی حمزه نقل نشده‌اند.

۵-۳. تفسیر الباطن، علی بن حسان بن کثیر هاشمی

نه روایت از روایات تفسیر با سند «حدثنا محمد بن جعفر قال: حدثنا یحیی بن زکریا عن علی بن حسان عن عبدالرحمن بن کثیر عن أبی عبدالله» (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۱۳۱-۱۳۲) سند آن به این صورت است: «حدثنا محمد بن سلمة قال حدثنا محمد بن جعفر قال حدثنا یحیی بن زکریا اللؤلؤی عن علی بن حسان (حنان خ ل) عن عبدالرحمن بن کثیر عن أبی عبدالله»، البته در بحارالانوار بدون محمد بن سلمه (ر.ک: مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۷، ص ۱۶۸؛ ج ۳۶، ص ۸۱-۸۲) و در نورالتقلین

بدون محمد بن جعفر (ر.ک: حویزی، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۷۸۳، ۲۳۲، ۲۳۴، ۲۸۶-۲۸۷، ۳۱۹-۳۲۰، ۳۵۱-۳۵۲، ۳۹۵، ۴۲۶، ۴۲۹ و ۴۴۱) آمده و ظاهراً از تفسیر الباطن علی بن حسان نقل شده‌اند. نجاشی درباره این کتاب می‌نویسد: «تخلیط کله» (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۶۶۰)، ولی طریقی به آن ذکر نمی‌کند. داوری ابن غضائری درباره تفسیر الباطن علی بن حسان چنین است: «لا يتعلق من الإسلام بسبب» (۱۴۲۲ق، ش ۸۸) او تصریح می‌کند که علی بن حسان فقط از عمویش، عبدالرحمن بن کثیر، روایت دارد. (همان‌جا) شیخ طوسی با عنوان مبهم «کتاب»، از نگاشته نام‌برده، سه طریق برای آن ذکر می‌کند: «أخبرنا به ابن أبي جيد، عن ابن الوليد، عن الصفار و الحسن ابن متيل جميعا، عن الحسن بن علي الكوفي، عنه، عن عمه عبدالرحمن ابن كثير» (۱۴۱۷ق، ش ۴۲۷)، «رويناه بالاسناد الأول (الحسين بن عبيدالله، عن محمد بن علي بن الحسين ابن بابويه، عن ابن الوليد) عن الصفار، عن علي بن حسان، عنه» (همان، ش ۴۷۴) و «رواه أيضا أبو جعفر محمد بن علي بن الحسين بن بابويه، عن أبيه، عن محمد بن يحيى و سعد بن عبد الله جميعا، عن الحسن بن علي الكوفي، عن علي بن حسان، عن عمه عبد الرحمن بن كثير.» (همان‌جا) طرق طوسی تا علی بن حسان با طریق تفسیر همسانی ندارد. در اینجا هم نویسنده طریقی بغدادی برگزیده است و کتاب را از قمیان نقل نکرده است.

۳-۶. التفسیر، فرات بن ابراهیم کوفی

دو حدیث با سند «حدثنا أبو القاسم الحسيني (الحسنی ط) قال حدثنا فرات بن ابراهیم قال حدثنا محمد بن احمد بن حسان قال حدثنا محمد بن مروان عن عبيد بن يحيى عن محمد بن الحسين ابن علي بن الحسين عن أبيه عن جده عن علي بن أبي طالب» (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۳۲۴) و «حدثنا أبو القاسم الحسيني قال حدثنا فرات بن ابراهیم عن محمد بن ابراهیم عن محمد بن الحسين بن ابراهیم عن علوان بن محمد قال حدثنا محمد بن معروف عن السندی عن الكلبي عن جعفر بن محمد» (همان، ج ۲، ص ۴۱۰-۴۱۱)، از تفسیر فرات بن ابراهیم کوفی گرفته شده‌اند؛ البته حدیث اول در تفسیر فرات وجود دارد (کوفی، ۱۴۱۰ق، ص ۴۳۷) ولی نشانی از حدیث دوم نیست. می‌توان گفت که نسخه مورد استفاده نگارنده تفسیر قمی با نسخه امروزی تفسیر فرات

متفاوت است. ابوالخیر مقداد بن علی حجازی مدنی، نسخهٔ امروزی تفسیر فرات را از ابوالقاسم عبدالرحمن بن محمد بن عبدالرحمن علوی حسینی (حسینی) نقل کرده است. (همان، ص ۴۶، ۶۱۹ و ۶۲۱) ظاهراً تفسیر فرات، از همین طریق و توسط احمد بن حسن قطان رازی (صدوق، ۱۴۱۷ق، ص ۶۹۲/ همو، ۳۸۵ق، ج ۱، ص ۱۷۲؛ ج ۲، ص ۳۵۱) به ری و توسط حاکم حسکانی به قم (حاکم حسکانی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۱۷۸) از ابوبکر نجار از ابوالقاسم حسینی، ۱۵۱، از فراء از ابوالقاسم حسینی) منتقل شده است و احتمال دارد که نویسندهٔ تفسیر قمی از این نسخه‌ها بهره برده باشد.

۳-۷. //تفسیر، علی بن مهزیار اهوازی

روایات تفسیر قمی با اسناد «أخبرنا الحسن بن علی بن مهزیار عن أبيه عن ابن أبي عمير عن بعض أصحابه عن أبي عبدالله» (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۳۳۵)، «أخبرنا الحسن بن علی بن مهزیار عن أبيه عن اسماعيل بن عمر عن شعيب العقرقوفی عن أبي عبدالله» (همان، ج ۱، ص ۳۴۴-۳۴۵)، «أخبرنا الحسن بن علی بن مهزیار عن أبيه عن الحسين (الحسن ط) ابن بنت الیاس و اسماعيل بن همام عن أبي الحسن» (همان، ج ۱، ص ۳۵۵)، «أخبرنا حسن بن علی بن مهزیار عن أبيه عن الحسين بن سعيد عن محمد ابن سنان عن أبي خالد القمط عن أبي بصير عن أبي جعفر» (همو، ج ۱، ص ۲۲۱)، «أخبرنا الحسن بن علی بن مهزیار عن الحسن بن علی بن مهزیار عن علوان الكلبي عن علی بن الحسين العبدي عن أبي هارون العبدي عن ربيعة السعدی عن حذيفة بن الیمان: أن رسول الله» (همان، ج ۲، ص ۳۴۶-۳۴۸)، «أخبرنا الحسن بن علی بن مهزیار عن أبيه عن الحسين بن سعيد عن النضر بن سويد عن القاسم بن سليمان عن سماعة بن مهران عن أبي عبدالله» (همان، ج ۲، ص ۳۵۲-۳۵۳)، «أخبرنا الحسن بن علی بن مهزیار عن أبيه عن الحسين بن سعيد عن النضر بن سويد عن القاسم بن سليمان عن سماعة بن مهران عن أبي عبدالله» (همان، ج ۲، ص ۳۹۳) از تفسیر علی بن مهزیار نقل شده‌اند.

برخی طرق فهرست‌ها (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۶۶۴/ طوسی، ۱۴۱۷ق، ش ۳۷۹) به کتاب‌های ابن مهزیار با طریق موجود در تفسیر یکسان است: «أخبرنا محمد بن محمد و الحسين بن عبيدالله و الحسين بن احمد بن موسى بن هدية عن جعفر بن محمد، عن محمد بن الحسن بن علی، عن أبيه، عن جده، بكتبه جميعها». کتاب ابن مهزیار از

طریق ابراهیم بن مهزیار و عباس بن معروف مولی جعفر بن عمران بن عبدالله الأشعری قمی هم نقل شده است (همان جا)، ولی نویسنده از آن استفاده نکرده است. رجالیان، کتاب‌های علی بن مهزیار را مشهور دانسته‌اند. به تصریح ایشان او کتاب‌های سی گانه حسین بن سعید را مبنا قرار داده و بر آن مطالبی افزوده است. (همان جا)

۸-۳. تفسیر القرآن، وهیب بن حفص جریری

روایت با سند «حدثنا محمد بن احمد بن ثابت قال: حدثنا الحسن بن محمد بن سماعة عن وهیب بن حفص عن أبي بصير عن أبي عبدالله» (قمی، ۴۰۴، ج ۲، ص ۴۵۱) برگرفته از کتاب اوست. طریق نجاشی به تفسیر وهیب این گونه است: «أخبرنا الحسين قال: حدثنا احمد بن جعفر عن حميد عن الحسن بن سماعة عنه» (نجاشی، ۱۴۱۶، ش ۱۱۵۹) که با سند تفسیر اشتراک دارد. شیخ طوسی با سندی متفاوت از سند تفسیر قمی، «أخبرنا ابن أبي جید عن محمد بن الحسن عن سعد بن عبدالله و الحمیری عن محمد بن الحسين عن وهیب» (۱۴۱۷، ش ۷۸۰) کتاب را نقل می‌کند. این سند از طریق ابن ولید نقل شده و نویسنده تفسیر قمی، آن را انتخاب نکرده است.

۹-۳. تفسیر موسی بن عبدالرحمن ثقفی

در چندین جای تفسیر، احادیثی با سند «حدثنا سعید بن محمد بن بکر بن سهل عن عبدالغنی عن موسی بن عبدالرحمن عن ابن جریح عن عطا عن ابن عباس» (قمی، ۴۰۴، ج ۲، ص ۲۴۵، ۲۹۲—۲۹۳، ۲۹۴، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۴، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۲۳) و «حدثنا سعید بن محمد قال حدثنا بکر بن سهل قال حدثني عبدالغنی بن سعید قال حدثنا موسی بن عبدالرحمن عن مقاتل بن سلیمان عن الضحاک عن ابن عباس» (همان، ج ۲، ص ۴۰۶، ۴۱۰، ۴۳۲ و ۴۵۰) دیده می‌شود.

موسی بن عبدالرحمن ثقفی صنعانی معروف به ابومحمد مُفسِّر را، ابن عدی «منکر الحدیث» (جرجانی، ۴۰۹، ج ۶، ص ۳۹۴)، ابن حبان «دجال یضع الحدیث» (بستی، بی تا، ج ۲، ص ۲۴۲)، ذهبی «متروک» (ذهبی، ۴۰۷، ج ۱۶، ص ۲۶۷) و «لیس بثقه» (همو، ۱۳۸۲، ج ۴، ص ۲۱۱) و ابن حجر «هالک» (عسقلانی، ۴۱۵، ج ۶، ص ۳۳۰) می‌خوانند به باور ابن حبان موسی بن عبدالرحمن به دروغ، کتاب تفسیری را بر ابن جریح از عطاء از ابن عباس بر بسته است، اما در واقع این نگاشته را از سخنان کلبی و

مقاتل بن سلیمان برگرفته است. (بستی، بی تا، ج ۲، ص ۲۴۲) در تاریخ الاسلام ذهبی آمده است که عبدالغنی بن سعید، کتاب تفسیر موسی بن عبدالرحمن از ابن جریر، و بکر بن سهل هم آن را از عبدالغنی نقل کرده است. (۱۴۰۷ق، ج ۱۶، ص ۲۶۷)

ابن حبان، عبدالغنی بن سعید ثقفی مصری (م ۲۲۷ ق) را در کتاب الثقات خود آورده است. (بستی، ۱۳۹۳ق، ج ۸، ص ۴۲۸) ابن یونس در تاریخ مصر او را تضعیف کرده است. (ر.ک: ذهبی، ۱۳۸۲ق، ج ۲، ص ۶۴۲/عسقلانی، ۱۳۹۰ق، ج ۴، ص ۴۵) ابن حجر معتقد است که ابن یونس آگاهی بیشتری بر احوال عبدالغنی دارد و رأی او بر ابن حبان مقدم است. (همانجا) همو در الاصابه عبدالغنی بن سعید را هالک می داند. (عسقلانی، ۱۴۱۵ق، ج ۶، ص ۳۳۰) با وجود این، خطیب بغدادی در تاریخ بغداد او را مدح کرده است. (۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۳۴۰؛ ج ۱۲، ص ۲۶)

ابومحمد بکر بن سهل بن اسماعیل بن نافع دمیاطی (م ۲۸۷ یا ۲۸۹) (همانجا/ ذهبی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۳، ص ۴۲۷، ذهبی ۲۸۹ را صحیح تر می داند/ همو، ۱۳۸۲ق، ج ۱، ص ۳۴۶) در دمشق، بیروت و مصر حدیث فراگرفته است. (ابن عساکر، ۱۴۱۵ق، ج ۱۰، ص ۳۷۹) نسائی او را تضعیف می کند (ذهبی، ۱۳۸۲ق، ج ۱، ص ۳۴۶) و ذهبی او را «مقارب الحال» می انگارد. (همانجا) ابن حجر به نقل از مسلمة بن قاسم می نویسد: «تکلم الناس فیه و وضعوه من اجل الحدیث الذی حدث بن عن سعید بن کثیر عن یحیی بن ایوب عن مجمع بن کعب عن مسلمة بن مخلد رفعه أعرؤا النساء یلزم من الحجال» ولی ابن حجر ضعف و انفراد این حدیث را نمی پذیرد. (عسقلانی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۵۲) آورده اند که در سال ۲۸۷ هجری، طالبان حدیث در رمله برای شنیدن کتاب تفسیر از او، پانصد دینار جمع کردند، اما او از قرائت کتاب سرباز زد و به بیت المقدس رفت. محدثان این شهر و رمله، هزار دینار برای او گرد آوردند، تا بالاخره تفسیر را بر آن‌ها قرائت کرد. (ذهبی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۳، ص ۴۲۵-۴۲۷/ همو، ۱۴۰۷ق، ج ۲۱، ص ۱۳۵) این نکته نشان می دهد با وجود مذمت این تفسیر، محدثان به آن اقبال فراوان داشته اند.

سلیمان بن احمد طبرانی از شاگردان بکر بن سهل و از رویان این کتاب است. (همانجا) ابن منده در شمار نگاشته های او از کتاب مسانید، تفسیر بکر بن سهل یاد می کند. (بی تا، ص ۱۹) طبرانی در آثار خود از بکر بن سهل نقل می کند. (طبرانی، ۱۴۱۵ق،

ج ۲۳، ص ۱۳۱-۱۳۲، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۷، ۱۳۸-۱۳۹، ۱۴۰-۱۴۱، ۱۴۳-۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۳، ۱۵۴-۱۵۵، ۱۵۶-۱۶۰ و ۱۶۱) (۱۶۱-۱۶۰)

دیگر راوی کتاب، عباس بن عبدالله بن احمد بن عصام بغدادی، از شاگردان بکر بن سهل دمیاطی است. صالح بن احمد می‌گوید: «او در سال ۳۲۵ هجری به همدان آمده است و محدثان کهنسال و جوان برای شنیدن تفسیر عبدالغنی بن سعید و تاریخ یحیی بن معین، در مجلس او گرد آمدند و نزدیک به صد دینار برای او جمع کردند.» (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۲، ص ۱۵۳-۱۵۴) این سخن گواه دیگری از توجه محدثان آن زمانه به تفسیر مذکور است.

یکی دیگر از روایان این نگاشته، سعید بن محمد، راوی واقع در ابتدای اسانید تفسیر قمی است. نام او در پاره‌ای از کتاب‌های حدیثی شیخ صدوق نیز دیده می‌شود. (صدوق، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۴۸ و ۵۱/همو، ۱۴۰۵ق، ص ۳۰۷ و ۳۱۳) ذهبی (۳۸۲ق، ج ۲، ص ۱۵۷) و ابن عساکر (۱۴۱۵ق، ج ۱۳، ص ۱۳۱) او را ناشناخته می‌دانند. ابن حجر عسقلانی به نقل از طبقات همدان صالح بن احمد، اطلاعاتی درباره او به دست می‌دهد. (۱۳۹۰ق، ج ۳، ص ۶۲) بر اساس داده‌های احمد بن صالح، نام کامل این راوی، سعید بن محمد بن نصر بن عبدالرحمن بن عمرو بن سموس قطان است. احمد بن صالح به همراه او در مجلس درس ابواسحاق ابراهیم بن محمد و جعفر شنی شرکت داشته است. اینان در مجلس جعفر شنی، تاریخ ابن ماجه را سماع کرده‌اند. سعید بن محمد به قزوین می‌رود و در ازای گرفتن قدری دینار، تفسیر عبدالغنی بن سعید را به روایت بکر بن سهل برای قزوینیان نقل می‌کند. پس از این به جرجان می‌رود و همان‌جا در سال ۳۳۲ هجری از دنیا می‌رود. احمد بن صالح در پایان هم او را با «لیس بذاک» توصیف می‌کند. رافعی تصریح می‌کند که او تفسیر بکر بن سهل را در قزوین نقل کرده است. (رافعی قزوینی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۴۵۵) سعید بن محمد، این کتاب را در جرجان القا نکرده است، زیرا جرجانیانی چون ابن عدی (جرجانی، ۱۴۰۹ق، ج ۶، ص ۳۴۹) و حمزة بن یوسف سهمی (سهمی، ۱۴۰۷ق، ص ۱۷۱) با سندی متفاوت از بکر بن سهل نقل کرده‌اند. احتمال دارد که نویسنده تفسیر هم در قزوین، کتاب را از سعید بن محمد شنیده باشد.

۳-۱۰. کتاب فضل انا انزلناه فی لیلۃ القدر، حسن بن عباس بن حریش رازی

در تفسیر قمی، دو طریق به این کتاب وجود دارد: «أخبرنا احمد بن إدريس عن احمد بن محمد عن الحسن بن العباس الحریشی عن أبی جعفر ت قال قال أمير المؤمنين ت» (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۳۰۱) و «حدثنا محمد بن أبی جعفر ت قال: حدثنا سهل بن زياد عن الحسن بن العباس ابن الحریش عن أبی جعفر الثاني ت.» (همان، ص ۳۵۱) ابن غضائری به تصنیف این کتاب از سوی حسن بن عباس اشاره کرده، می نویسد: «روی عن أبی جعفر الثاني ت فضل انا انزلناه فی لیلۃ القدر کتابا مصنفًا، فاسد الألفاظ، تشهد مخایله علی أنه موضوع.» (۱۴۲۲ق، ش ۳۴) نجاشی، نگاشته او را «کتاب انا انزلناه فی لیلۃ القدر» می خواند. او این کتاب را «ردی الحدیث و مضطرب الالفاظ» می داند و از طریق «أخبرنا إجازة محمد بن علی القزوينی قال: حدثنی احمد بن محمد بن یحیی، عن الحمیری، عن احمد بن محمد بن عیسی، عنه» آن را نقل می کند. (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۱۳۸) شیخ طوسی از این نگاشته با عنوان «ثواب قراءة انا انزلناه» و با طریقی این چنین یاد می کند: «أخبرنا به ابن أبی جید، عن محمد بن الحسن بن الولید، عن الصفار، عن احمد بن اسحاق بن سعد، عن الحسن ابن العباس بن حریش الرازی.» (۱۴۱۷ق، ش ۱۹۸) راوی اصلی کتاب در سند نخست تفسیر قمی و طریق نجاشی، احمد بن محمد بن عیسی اشعری است، اما میان اسناد تفسیر با طریق شیخ طوسی سنجیتی وجود ندارد. تمامی راویان سند دوم تفسیر، اهل ری هستند و کلینی با سندی کاملاً مشابه از کتاب نقل می کند. (کلینی، ۱۳۶۳ش، ج ۱، ص ۲۴۲-۲۵۳) شاید بتوان گفت که نویسنده تفسیر، کتاب ابن حریش را هم در قم و هم در ری دریافت کرده است.

۳-۱۱. نوادر الحکمه محمد بن احمد بن یحیی بن عمران اشعری قمی

محتمل است منبع روایاتی با اسناد «حدثنی محمد بن جعفر قال حدثنی محمد بن احمد عن احمد بن الحسين عن صالح بن أبی عمار عن الحسن بن موسی الخشاب عن رجل عن حماد بن عیسی عمن رواه عن أبی عبدالله (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۳۱۳)، «حدثنی محمد بن جعفر قال حدثنا محمد بن احمد (مسلم ط) عن محمد بن الحسين عن موسی بن سعدان عن عبدالله بن القسم عن صالح عن أبی عبدالله» (همان، ص ۳۳۵-۳۳۶)،

«حدثنا محمد بن جعفر قال حدثنا محمد بن احمد قال حدثنا علي بن محمد عن حدثنا عن المنقري عن عمرو بن شمر عن اسماعيل السندی عن عبدالرحمن ابن سابط القرشي عن جابر بن عبدالله الأنصاري» (همان، ص ۳۳۹)، «حدثني محمد بن جعفر قال حدثني محمد بن احمد عن يعقوب بن يزيد عن يحيى بن المبارك عن عبدالله بن جبلة عن رجل عن أبي عبدالله» (همان، ج ۲، ص ۵۰)، «حدثنا محمد بن جعفر قال حدثنا محمد بن احمد عن العياش عن ابن أبي نجران عن محمد بن القاسم عن علي بن المغيرة عن أبي عبدالله عن أبيه» (همان، ص ۷۸-۷۹)، «حدثنا محمد بن جعفر قال حدثنا محمد بن احمد عن محمد بن الحسين عن علي ابن النعمان عن علي بن أيوب عن عمر بن يزيد بياع السابري، قال: قلت لأبي عبدالله» (همان، ص ۳۱۴-۳۱۵)، «حدثنا محمد بن جعفر قال حدثنا محمد بن احمد عن القاسم بن محمد (علاط) قال حدثنا اسماعيل بن علي الفزاري عن محمد بن جمهور عن فضالة بن أيوب قال سئل الرضا» (همان، ص ۳۷۹)، «حدثنا محمد بن جعفر قال حدثنا محمد بن احمد عن احمد بن محمد السيارى عن فلان عن أبي الحسن» (همان، ص ۴۰۹) و «حدثنا محمد بن جعفر قال: حدثنا محمد بن احمد عن محمد بن عيسى عن علي ابن حديد عن مرزم عن أبي عبدالله» (همان، ص ۴۵۱) این کتاب باشد. طریق نجاشی به *نوادر/الحکمه* با طریق تفسیر قمی همخوانی دارد: «أخبرنا الحسين بن موسى قال: حدثنا جعفر بن محمد قال: حدثنا محمد بن جعفر الرزاز قال: حدثنا محمد بن احمد بنوادر الحكمة» (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۹۳۹)، ولی شیخ طوسی از طرق متفاوتی کتاب را نقل می کند (۱۴۱۷ق، ش ۶۲۲): «أخبرنا بجميع كتبه و رواياته عدة من أصحابنا، عن أبي المفضل، عن ابن بطة القمي، عن محمد بن احمد بن يحيى»، «أخبرنا بها أيضا الحسين بن عبدالله و ابن أبي جيد جميعا، عن احمد ابن محمد بن يحيى، عن أبيه، عن محمد بن احمد بن يحيى» و «أخبرنا بها جماعة، عن أبي جعفر ابن بابويه، عن أبيه و محمد بن الحسن، عن احمد بن إدريس و محمد بن يحيى، عنه». *نوادر/الحکمه* را کتاب «حسن كبير» خوانده اند که قمیان آن را «دبة الشيب» می نامیدند. (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۹۳۹)

ابن ولید و به تبع او شیخ صدوق، ضمن یادکرد طریق خویش به کتاب، روایاتی از آن را استننا کرده اند (ر.ک: نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۹۳۹/ طوسی، ۱۴۱۷ق، ش ۶۲۲)، اما

نویسنده تفسیر قمی، طریق صدوق و ابن ولید به *نوادر الحکمه* را برگزیده است، بلکه از طریقی بغدادی، *نوادر الحکمه* را نقل کرده است. فراتر از این، احادیثِ راویان استثنا شده از سوی ابن ولید را مانند «احمد بن حسین بن سعید اهوازی»، «احمد بن محمد سیاری» هم نقل می‌کند. این نشان می‌دهد نویسنده با ابن ولید، مشرب فکری یکسانی نداشته است.

۳-۱۲. *النوادر*، احمد بن محمد بن عیسی اشعری قمی

روایات متعددی از تفسیر قمی از این کتاب گرفته شده است. اسناد این روایات به ترتیب مشایخ احمد بن محمد بن عیسی عبارت‌اند از:

۳-۱۲-۱. «أخبرنا احمد بن إدريس قال حدثنا احمد بن محمد بن عيسى عن ابن أبي نجران عن حماد عن حريز عن زرارة عن أبي جعفر.» (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۱۱۶)

۳-۱۲-۲. «أخبرنا احمد بن إدريس عن احمد بن محمد بن ابن محبوب عن أبي جميل (جميلة ط) عن أبان بن تغلب قال قال لي أبو عبدالله.» (همان، ج ۲، ص ۲۶۲)

۳-۱۲-۳. «أخبرنا احمد بن إدريس قال حدثنا احمد بن محمد بن عيسى عن احمد بن محمد بن أبي نصر عن أبان بن عثمان الأحمر عن موسى بن أكيل النميري عن العلاء بن سيابة عن أبي عبدالله.» (همان، ج ۲، ص ۳۲۸)، «أخبرنا احمد بن إدريس عن احمد بن محمد بن عيسى عن أبي بصير قال سألت الرضا.» (همان، ج ۲، ص ۳۲۷)، «أخبرنا احمد بن إدريس عن احمد بن محمد بن ابن أبي نصر (بصير ط) عن الرضا.» (همان جا) «أخبرنا احمد بن إدريس عن احمد بن محمد بن عيسى عن احمد بن محمد عن أبي بصير عن الرضا.» (همان، ج ۲، ص ۳۴۱)، «أخبرنا احمد بن إدريس عن احمد بن محمد عن ابن أبي نصر (أبي بصير ط) عن جميل بن دراج عن أبي اسامة عن أبي جعفر.» (همان، ج ۲، ص ۴۰۵-۴۰۶)

۳-۱۲-۴. «أخبرنا احمد بن إدريس عن احمد بن محمد بن الحسن بن العباس الحريشي عن أبي جعفر.» (همان، ج ۲، ص ۳۰۱)

۳-۱۲-۵. «أخبرنا احمد بن إدريس قال حدثنا احمد بن محمد بن الحسن بن علي عن أسباط عن سالم بياح الزطی قال: سمعت أبا سعيد المدائني يسأل أبا عبدالله.» (همان، ج ۲، ص ۳۴۸)

۳-۱۲-۶. «أخبرنا احمد بن إدريس قال حدثنا احمد بن محمد عن الحسن بن علي بن فضال عن المفضل بن صالح عن محمد بن علي الحلبي عن أبي عبدالله^ع» (همان، ج ۲، ص ۳۸۸)

۳-۱۲-۷. «أخبرنا احمد بن إدريس قال حدثنا احمد بن محمد عن الحسين بن سعيد عن ابن سيار عن أبي عبدالله» (همان، ج ۲، ص ۳۸۸)، «أخبرنا احمد بن إدريس قال: حدثنا احمد بن محمد عن الحسين بن سعيد عن اسماعيل بن عباد عن الحسين بن أبي يعقوب عن بعض أصحابه عن أبي جعفر» (همان، ج ۲، ص ۴۲۳)، «أخبرنا احمد بن إدريس عن احمد بن محمد بن عيسى عن الحسين بن سعيد عن الحسن بن علي الوشا عن صديق بن عبدالله عن إسحاق بن عمار عن أبي عبدالله» (همان، ج ۲، ص ۱۰۷)، «أخبرنا احمد بن إدريس قال حدثنا احمد بن محمد بن عيسى عن الحسين بن سعيد عن حماد بن عيسى عن ربعي بن عبدالله عن الفضيل بن يسار (سيار ط) عن أبي جعفر» (همان، ج ۲، ص ۲۲-۲۳)، «أخبرنا احمد بن إدريس عن احمد بن محمد عن الحسين بن سعيد عن حماد بن عيسى عن شعيب بن يعقوب عن أبي إسحاق عن الحارث عن علي» (همان، ج ۲، ص ۲۸۷-۲۸۸)، «أخبرنا احمد بن إدريس قال: حدثنا محمد بن احمد (احمد بن محمد ط) عن الحسين بن سعيد عن صفوان عن ابن مسكان عن أبي بصير» (همان، ج ۲، ص ۳۶۷)، «أخبرنا احمد بن إدريس عن احمد بن محمد عن الحسين بن سعيد عن فضالة بن أيوب عن سيف بن عميرة عن عبد الأعلى بن أعين قال قال رسول الله» (همان، ج ۱، ص ۲۰۴)، «أخبرنا احمد بن إدريس قال: حدثنا محمد بن احمد (احمد بن محمد ط) عن الحسين بن سعيد عن محمد بن الحصيني عن خالد بن يزيد عن عبد الأعلى عن أبي الخطاب عن أبي عبدالله» (همان، ج ۲، ص ۴۲۶)، «أخبرنا احمد بن إدريس عن احمد بن محمد عن الحسين بن سعيد عن النضر بن سويد عن درست بن أبي منصور عن الأحول عن حمران بن أعين قال سألت أبا عبدالله» (همان، ج ۲، ص ۴۰۲)، «أخبرنا احمد بن إدريس عن احمد بن محمد عن الحسين بن سعيد عن النضر بن سويد عن زرعة بن محمد عن أبي بصير قال سألت أبا عبدالله» (همان، ج ۲، ص ۳۷۷)، «أخبرنا احمد بن إدريس عن احمد بن محمد عن الحسين بن سعيد عن النضر بن سويد عن عاصم بن حميد عن أبي بصير عن أبي عبدالله» (همان، ج ۲،

أصحاب علي ٦ عن علي (همان، ج ٢، ص ٣٢٣)، «عنه عن احمد بن محمد بن علي ابن الحكم عن سيف بن عميرة عن حسان عن هاشم بن عمار يرفعه» (همان، ج ٢، ص ٢٠٧)، «أخبرنا احمد بن إدريس قال: حدثنا احمد بن محمد عن علي عن عبدالله بن سنان قال: سألت أبا عبدالله» (همان، ج ٢، ص ٣٦٤)، «عنه عن احمد بن محمد عن علي ابن الحكم عن المفضل بن صالح عن جابر عن أبي جعفر» (همان، ج ٢، ص ٦٥-٦٦)، «أخبرنا احمد بن إدريس عن احمد بن محمد عن علي بن الحكم عن موسى ابن بكر عن الفضل عن أبي جعفر» (همان، ج ٢، ص ٢٥٣ و ٣٥٨)

١٢-٣-١١. «أخبرنا احمد بن إدريس قال حدثنا احمد بن محمد عن علي بن النعمان عن ابن مسكان عن ميسر عن أبي جعفر» (همان، ج ٢، ص ١٦٠)

١٢-٣-١٢. «أخبرنا احمد بن إدريس قال حدثنا احمد بن محمد عن عمر بن عبدالعزيز عن ابراهيم بن المستنير عن معاوية بن عمار قال قلت لأبي عبدالله» (همان، ج ٢، ص ٦٥)، «أخبرنا احمد بن إدريس عن احمد بن محمد عن عمر بن عبدالعزيز عن جميل عن أبي عبدالله» (همان، ج ٢، ص ٢٥٨-٢٥٩)، «حدثنا احمد بن إدريس قال حدثنا محمد بن احمد عن عمر بن عبدالعزيز عن جميل عن أبي عبدالله» (همان، ج ٢، ص ٣٢٧)

١٢-٣-١٣. «أخبرنا احمد بن إدريس عن احمد بن محمد عن مالك بن عبدالله بن أسلم عن أبيه عن رجل من الكوفيين عن أبي عبدالله» (همان، ج ٢، ص ٢٠٧)

١٢-٣-١٤. «حدثنا احمد بن إدريس أخبرنا احمد بن محمد عن ابن أبي عمير عن بعض أصحابه عن أبي عبدالله» (همان، ج ٢، ص ٢٢٥)، «أخبرنا احمد بن إدريس قد حدثنا احمد بن محمد عن محمد بن أبي عمير عن إسحاق ابن عبد العزيز عن أبي بصير قال: سمعت أبا عبدالله» (همان، ج ٢، ص ٣٥٠) و «أخبرنا احمد بن إدريس قال حدثنا احمد بن محمد عن ابن أبي عمير قال: سألت أبا جعفر» (همان، ج ٢، ص ٣٩٨)

١٢-٣-١٥. «أخبرنا احمد ابن إدريس عن احمد بن محمد بن عيسى عن محمد بن خالد عن جعفر بن غياث عن أبي عبدالله» (همان، ج ٢، ص ١١٤)

١٢-٣-١٦. «أخبرنا احمد بن إدريس قال حدثني احمد بن محمد عن محمد بن سنان ط) محبوب بن سيار عن سورة بن كليب عن أبي جعفر» (همان، ج ٢،

ص ۳۷۷)، «أخبرنا احمد ابن إدريس قال حدثنا احمد بن محمد عن محمد بن سيار (سنان ط) عن المفضل بن عمير (عمر ط) عن أبي عبدالله» (همان، ج ۲، ص ۳۸۱)، «أخبرنا احمد بن إدريس عن احمد بن محمد عن محمد بن سنان عن حماد بن عثمان التاب و خلف بن حماد عن الفضيل بن يسار و ربعي بن عبدالله عن أبي عبدالله. ت.» (همان، ج ۲، ص ۱۵۵)

۱۷-۱۲-۳. «أخبرنا احمد بن إدريس قال حدثنا احمد ابن محمد عن محمد بن يونس عن رجل عن أبي عبدالله.» (همان، ج ۲، ص ۲۴۵)

۱۸-۱۲-۳. «احمد بن إدريس عن احمد بن محمد عن معاوية بن حكيم عن احمد ابن محمد عن يونس بن يعقوب عن أبي عبدالله.» (همان، ج ۲، ص ۱۴۱)

مصدر احاديث بالا، یعنی نوادر احمد بن محمد بن عیسی دو نسخه دارد: غیر مَبُوب و مَبُوب که داود بن کوره آن را تبویب کرده است. (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۱۹۸/ طوسی، ۱۴۱۷ق، ش ۷۵) نجاشی از طرق کتاب این گونه یاد می‌کند: «أخبرنا بكتبة الشيخ أبو عبدالله الحسين بن عبيدالله و أبو عبدالله بن شاذان قالاً: حدثنا احمد بن محمد بن يحيى قال: حدثنا سعد بن عبدالله عنه بها» و «قال لي أبو العباس احمد بن علي بن نوح: أخبرنا بها أبو الحسن بن داود عن محمد بن يعقوب عن علي بن ابراهيم و محمد بن يحيى و علي بن موسى بن جعفر و داود بن كورة و احمد بن إدريس عن احمد بن محمد بن عيسى بكتبة.» (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۱۹۸) در طریق دوم دیده می‌شود که علی بن ابراهیم در کنار احمد بن ادريس و بدون واسطه، کتاب‌های اشعری نقل می‌کند، پس در نقل از احمد بن محمد به واسطه‌گری احمد بن ادريس نیازی ندارد؛ از این رو، نویسنده تفسیر قمی فردی غیر از علی بن ابراهیم است.

طرق شیخ طوسی چنین است: «الحسين بن عبيدالله و ابن أبي جيد عن العطار عن أبيه و سعد بن عبدالله عنه» و «أخبرنا عدة من أصحابنا عن احمد بن محمد بن الحسن بن الوليد عن أبيه عن محمد بن الحسن الصفار و سعد جميعا عن احمد بن محمد بن عيسى» و «روى ابن الوليد المبوبة عن محمد بن يحيى و الحسن بن محمد ابن اسماعيل عن احمد بن محمد.» (۱۴۱۷ق، ش ۷۵)

محتمل است که نویسنده تفسیر از نسخه غیر مبوب نوادر بهره برده باشد. انتخاب

احمد بن ادريس از میان دیگر راویان قمی نوادر مانند محمد بن یحیی العطار، سعد ابن عبدالله اشعری و محمد بن حسن صفار قابل توجه است.

۱۳-۳. النواذر یا غرر الأخبار، جعفر بن محمد بن مالک فزاری

به نظر می‌رسد برخی احادیث تفسیر قمی، از این کتاب گرفته شده باشد. این احادیث با اسناد پیش رو آورده شده‌اند: «حدثنا محمد بن جعفر قال حدثنا جعفر بن محمد بن مالک عن عباد بن يعقوب (معقودک يعقوب ط عن محمد بن يعقوب) عن أبي جعفر عن أبي ابراهيم (ت) (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۳۱۴-۳۱۵)، «حدثنا محمد بن همام قال حدثنا جعفر بن محمد قال حدثنا محمد بن الحسن الصايغ قال حدثنا الحسن بن علي عن صالح بن سهل الهمداني قال سمعت أبا عبدالله (ت) (همان، ج ۲، ص ۱۰۲-۱۰۳، ۱۰۶ و ۲۷۸)، «حدثنا محمد بن همام قال حدثنا جعفر بن محمد بن مالک قال حدثنا القاسم ابن الربيع عن محمد بن سنان عن عمار بن مروان عن منخل عن جابر عن أبي جعفر (ت) (همان، ج ۲، ص ۱۰۳-۱۰۴ و ۱۱۱-۱۱۲)، «حدثنا محمد بن همام عن جعفر ابن محمد بن مالک قال حدثني محمد بن المستنير (المثنى ط) عن أبيه عن عثمان بن زيد عن جابر ابن يزيد عن أبي جعفر (ت) (همان، ج ۲، ص ۱۱۱-۱۱۲)، «حدثنا محمد ابن همام قال حدثنا جعفر بن محمد بن مالک عن محمد ابن حمدان عن محمد بن سنان عن يونس بن ظبيان عن أبي عبدالله (ت) (همان، ص ۱۱۳)، «حدثني محمد بن همام قال: حدثني سعد بن محمد عن عباد بن يعقوب عن عبدالله بن الهيثم عن صلت ابن الحرّة» (همان، ج ۲، ص ۲۸۰)، «حدثنا محمد بن همام قال: حدثنا جعفر بن محمد الفزاري عن الحسن بن علي اللؤلؤي عن الحسن بن أيوب عن سليمان بن صالح عن رجل عن أبي بصير عن أبي عبدالله (ت) (همان، ج ۲، ص ۲۹۵)، «حدثنا محمد بن همام قال: حدثنا جعفر بن محمد بن مالک قال: حدثنا جعفر بن عبدالله قال: حدثنا محمد بن عمر عن عباد بن صهيب عن جعفر ابن محمد عن أبيه (ت) (همان، ج ۲، ص ۳۸۹-۳۹۰)، «عنه (محمد بن همام) عن جعفر قال: حدثني احمد بن محمد بن احمد المدائني قال: حدثني هارون بن مسلم عن الحسين بن علوان عن علي بن عزاب عن الكلبي عن أبي صالح عن ابن عباس...» (همان، ج ۲، ص ۳۹۰) نجاشی با دو طریق «أخبرنا عدة من أصحابنا عن احمد بن ابراهيم بن أبي رافع، عن محمد بن همام عنه» و «أخبرنا أبو

الحسین بن الجندی عن محمد بن همام به»، غرر الاخبار فزاری را نقل می‌کند. (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۳۱۳) طوسی از چنین کتابی یاد نکرده، بلکه عنوان «النوادر» را آورده و با سند «أخبرنا به جماعة من أصحابنا عن أبي محمد هارون بن موسى التلعكبري عن أبي علي بن همام عن جعفر بن محمد بن مالك» (۱۴۱۷ق، ش ۱۴۷) آن را نقل می‌کند. مشابهت سند تفسیر با طرق بغدادی فهرست‌ها نشان از پیوند نویسنده با مکتب بغداد دارد. این در حالی است که اساتید قمی مؤلف مانند حسین بن محمد بن عامر اشعری (کلینی، ۱۳۶۳ش، ج ۱، ص ۳۱، ۲۷۹، ۳۳۵، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۲، ۳۶۹ و ۳۷۰؛ ج ۲، ص ۳۴۴؛ ج ۵، ص ۷۲، ۱۴۴ و ۳۹۸؛ ج ۸، ص ۲ و ۳۸۱) و احمد بن ادریس (صدوق، ۱۴۱۷ق، ص ۱۹۱، ۵۲۷ و ۷۰۲/همو، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۵۷/همو، ۱۴۰۵ق، ص ۸۶، ۳۰۲، ۳۱۸ و ۳۷۰) هم از فزاری نقل کرده‌اند، ولی او از طریق آن‌ها استفاده نکرده است.

۳-۱۴. نوادر، عبدالله بن محمد بن خالد طیالسی

می‌توان گفت که اسناد «حدثنا محمد بن جعفر قال حدثنا عبدالله بن محمد عن أبي داود (عن ط) سليمان بن سفیان عن ثعلبه (تغلبه ط) عن زرارة عن أبي جعفر (همان، ج ۲، ص ۶۸)، «حدثنا محمد بن جعفر قال حدثنا عبدالله ابن محمد بن خالد عن العباس بن عامر عن الربيع بن محمد عن يحيى بن مسلم عن أبي عبدالله» (همان، ج ۲، ص ۲۲۷-۲۲۸) و «حدثنا محمد بن جعفر قال: حدثنا محمد بن عبدالله (عبدالله بن محمد ط) عن ابن أبي نجران عن عاصم بن حميد عن أبي بصير قال: سمعت أبا جعفر» (همان، ج ۲، ص ۳۷۷) طرق نویسنده به نوادر طیالسی اند. به گفته نجاشی، این کتاب، سه نسخه با سه طریق گونه‌گون دارد: «و لعبدالله كتاب نوادر أخبرنا عدة من أصحابنا عن الزراري، عن محمد بن جعفر، عنه بكتابه»؛ «و نسخة أخرى نوادر صغيرة رواه أبوالحسين النضبي أخبرناها بقراءة احمد بن الحسين قال: حدثنا علي بن محمد بن الزبير عنه» و «و نسخة أخرى صغيرة أخبرنا بها الحسين بن عبيدالله، عن جعفر بن محمد قال: حدثنا جعفر بن محمد بن مسعود عن أبيه، عن عبدالله» (۱۴۱۶ق، ش ۵۷۲) با توجه به راوی اصلی نوادر، محمد بن جعفر رزاز، نویسنده تفسیر قمی از نسخه اول بهره برده است. این طریق هم مربوط به عراق و احتمالاً بغداد است.

۱۵-۳. النواذر، محمد بن حسین (حسن) صائغ کوفی

سه روایت با سند «حدثنا حمید بن زیاد عن محمد ابن الحسین عن محمد بن یحیی عن طلحة بن زید عن جعفر بن محمد عن أبیه.» (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۱۰۳، ۱۷۰-۱۷۱ و ۱۹۳) در تفسیر آمده و برگرفته از کتاب محمد بن حسین صائغ است. طریق کتاب او در رجال نجاشی این گونه است: «أخبرنا احمد بن عبد الواحد قال: حدثنا عبيدالله بن احمد الأنباري قال: حدثنا احمد بن محمد بن رباح قال: حدثنا محمد ابن الحسين الصائغ بكتبه.» (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۹۰۰) طوسی نیز طریق کتاب او را این گونه معرفی می کند: «رويناها بهذا الاسناد (جماعة، عن أبي المفضل) عن حميد، عنه.» (۱۴۱۷ق، ش ۶۶۵) این طریق با سند موجود در تفسیر سنخیت دارد و هر دو طریقی عراقی هستند.

۱۶-۳. النواذر، احمد بن علی فائدی قزوینی

از اسانید «حدثنا احمد بن علی قال حدثني الحسين بن احمد عن احمد بن هلال عن عمر الكلبي عن أبي الصامت قال قال أبو عبدالله» (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۱۱۲)، «حدثنا احمد بن علی قال حدثنا الحسن بن عبدالله (الحسین بن عبيدالله ط) عن السندي ابن محمد عن ابان عن الحارث ابن يحيى عن أبي جعفر» (همان، ج ۲، ص ۶۱)، «حدثنا احمد بن علی قال: حدثنا الحسين بن عبدالله السعدي قال: حدثنا الحسن بن موسى الخشاب عن عبدالله بن الحسين عن بعض أصحابه عن فلان الكرخي قال: قال رجل لأبي عبدالله» (همان، ج ۲، ص ۳۱۶-۳۱۷) و «حدثنا احمد بن علی قال حدثنا محمد بن يحيى عن محمد بن الحسين عن محمد بن أسلم عن علی بن أبي حمزة عن أبي بصير قال سألت أبا عبدالله» (همان، ج ۲، ص ۳۴۴) چنین برمی آید که یکی از مصادر تفسیر قمی، کتاب بزرگ نواذر اثر احمد بن علی فائدی است. نجاشی با سند «أخبرنا إجازة أبو عبدالله القزوینی قال: حدثنا (حدثني) أبو الحسن علی بن حاتم عنه» (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۲۳۷) و طوسی با سند «أخبرنا به احمد بن عبدون عن أبي عبدالله الحسين ابن علی بن شيبان القزوینی عن علی بن حاتم القزوینی عنه» (۱۴۱۷ق، ش ۸۹) آن را نقل می کند. علی بن حاتم راوی انحصاری احمد بن علی فائدی قزوینی است و ظاهراً این کتاب را در قزوین از او دریافت کرده است.

٣-١٧. النوادیر، حسین بن محمد بن عامر (عمران) اشعری قمی

روایات تفسیر با سند «أخبرنا الحسين بن محمد بن عامر عن المعلى بن محمد البصرى عن ابن أبى عمير عن أبى جعفر الثانى» (قمی، ١٤٠٤ق، ج ١، ص ١٦٠)، «أخبرنى الحسين بن محمد عن المعلى بن محمد قال حدثنى احمد ابن محمد بن (عن ط) عبدالله عن احمد بن هلال عن أمية بن على عن داود بن كثير الرقى قال سألت أبا عبدالله» (همان، ج ١، ص ٣٢٠)، «أخبرنى الحسين بن محمد عن المعلى بن محمد عن احمد بن محمد بن عبدالله عن يعقوب بن يزيد (زيد ط) عن سليمان الكاتب عن بعض أصحابه عن أبى عبدالله» (همان، ج ٢، ص ٣٧٧)، «أخبرنا الحسين بن محمد عن المعلى ابن محمد عن احمد بن النضر عن محمد بن مروان رفعه إليهم» (همان، ج ٢، ص ١٩٧)، «أخبرنا الحسين بن محمد عن المعلى بن محمد عن بسطام بن مرة عن إسحاق بن حسان عن الهيثم بن راقد عن على بن الحسين العبدى عن سعد الإسكاف عن أصبغ بن نباتة انه سئل أمير المؤمنين» (همان، ج ٢، ص ١٤٨ — ١٤٩ و ٤١٧)، «أخبرنا الحسين بن محمد عن المعلى بن محمد عن الحسن بن على الوشا عن محمد ابن الفضيل عن أبى حمزة عن أبى جعفر» (همان، ج ٢، ص ٣٩٦)، «أخبرنا الحسين بن محمد عن المعلى بن محمد عن محمد بن جمهور عن جعفر ابن بشير عن على بن أبى حمزة عن أبى بصير عن أبى جعفر» (همان، ج ٢، ص ١٥٤)، «الحسين بن محمد عن المعلى بن محمد عن على بن أسباط عن على بن أبى حمزة عن أبى بصير عن أبى عبدالله» (همان، ج ١، ص ١٩٩، ج ٢، ص ١٩٨)، «أخبرنا الحسين بن محمد عن المعلى بن محمد عن على بن محمد عن بكر بن صالح عن جعفر بن يحيى عن على بن (القصير ط) النضر عن أبى عبدالله» (همان، ج ٢، ص ١٦١)، «أخبرنا الحسين بن محمد عن المعلى بن محمد عن محمد بن جمهور عن ابن محبوب عن أبى حمزة قال سألت أبا جعفر» (همان، ج ٢، ص ٢٠٦)، «أخبرنا الحسن بن محمد عن معلى بن محمد عن محمد بن جمهور عن جعفر بن بشير عن الحكم بن زهير عن محمد بن حمدان عن أبى عبدالله» (همان، ج ٢، ص ٢٥٦) و «أخبرنا الحسين (الحسن ط) بن محمد عن العلاء (معلى ط) بن محمد باسناده عن إسحاق بن عمار قال قال أبو عبدالله» (همان، ج ٢، ص ٣٠١) از نوادر حسين بن محمد بن عامر اشعری اخذ شده‌اند.

طریق کتاب در رجال نجاشی این گونه است: «أخبرناه محمد بن محمد عن أبي غالب الزراري عن محمد بن يعقوب عنه» (نجاشی، ش ۱۵۶) که نشان می‌دهد بغدادیانی چون شیخ مفید و ابو غالب زراری از طریق کلینی رازی به آن دست یافته‌اند. با توجه به مجموع قرآینی که تاکنون درباره نویسنده تفسیر قمی به دست آمده، او هم‌زمان با کلینی و در قم بدین کتاب دست یازیده است.

۱۸۳. النوار یا التفسیر^۵، حسن بن علی بن فضال کوفی

ظاهراً اسنادی که در پی می‌آید، طریق مؤلف به این کتاب‌هاست: «حدثنا محمد بن جعفر قال حدثنا محمد بن عيسى بن زياد عن الحسن بن علي بن فضال عن عبدالله بن بكير وغيره عن أبي عبدالله^۶» (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۷۴)، «حدثنا محمد بن جعفر قال حدثنا محمد بن عيسى عن الحسن بن علي بن فضال قال حدثنا عبدالله (محمد خ ل) بن بكير عن زرارة قال: سمعت أبا جعفر» (همان، ص ۹۹-۱۰۰) و «حدثنا محمد بن جعفر قال حدثنا محمد بن عيسى عن زياد عن الحسن بن علي بن فضال عن ابن بكير عن الحسين بن زياد قال سمعت أبا عبدالله» (همان، ص ۳۹۱) طوسی با اسناد (۱۴۱۷ق، ش ۱۶۴) «أخبرنا بكتبه و رواياته عدة من أصحابنا، عن محمد بن علي بن الحسين، عن محمد بن الحسن، عن أبيه، عن سعد بن عبدالله و الحميري، عن احمد بن محمد و محمد بن الحسين، عن الحسن بن علي بن فضال» و «أخبرنا ابن أبي جيد، عن محمد بن الحسن بن الوليد، عن الصفار، عن محمد بن عبد الجبار، عن الحسن بن علي بن فضال» کتاب و راویات ابن فضال را نقل می‌کند. این اسانید با سندهای موجود در تفسیر قرآینی ندارد. دلیل آن هم روشن است، زیرا طرق نویسنده، طرقی عراقی است، حال آنکه طرق شیخ، قمی است. مؤید این مطلب آنکه ابو غالب زراری (۳۹۹ق، ص ۷۱) با سندی کاملاً مشابه: «حدثني به خال أبي أبو العباس الرزاز عن جده (جدنا - خ) محمد بن عيسى بن زياد التستري عن الحسن بن فضال»، کتاب البشارات حسن بن علی را نقل می‌کند. هرچند محتوای احادیث تفسیر قمی با عنوان کتاب البشارات همخوانی ندارد، اما حداقل می‌توان احتمال داد که دیگر کتاب‌های ابن فضال چنین طریقی داشته‌اند. عدم انتخاب طریق قمی، به‌ویژه با توجه به وجود ابن ولید در آن، قابل تأمل است.

۳-۱۹. المحاسن، احمد بن محمد بن خالد برقی

نویسنده تفسیر در موارد متعددی از طریق علی بن حسین سعدآبادی از برقی نقل می‌کند و منبع او کتاب محاسن است. این موارد عبارت‌اند از: «علی بن الحسین عن احمد بن ابی عبدالله عن ابیه عن یونس عن ابی جعفر الأحول عن حنان عن ابی عبدالله» (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۱۴۰)، «حدثنی علی بن الحسین قال حدثنی احمد بن ابی عبدالله عن ابیه عن ابان عن عبدالرحمن بن ابی عبدالله عن ابی عبدالله» (همان، ج ۲، ص ۱۱۰)، «حدثنا علی بن الحسین عن احمد بن ابی عبدالله عن ابیه عن ابن ابی عمیر عن ابی بصیر عن ابی عبدالله» (همان، ج ۲، ص ۳۴۹-۳۵۰)، «حدثنا علی بن الحسین عن احمد بن ابی عبد الله عن ابیه عن خالد بن یزید عن ابی الهیثم الواسطی عن زرارة عن أحدهما» (همان، ج ۲، ص ۴۲۷)، «حدثنا علی بن الحسین عن احمد بن ابی عبدالله» (ابی عبید ط) عن احمد بن محمد بن ابی نصر (بصیر) عن هشام بن سالم عن سعد بن ظریف عن ابی جعفر» (همان، ج ۲، ص ۳۴۶)، «حدثنا علی بن الحسین قال حدثنا محمد بن ابی عبدالله عن الحسن بن محبوب عن ابی ولاد عن حمران عن ابی جعفر» (همان، ج ۲، ص ۳۵۳-۳۵۴)، «حدثنا علی بن الحسین عن احمد عن ابی عبدالله عن ابن محبوب عن الحسین بن نعیم الصحاف قال: سألت الصادق» (همان، ج ۲، ص ۳۷۱)، «حدثنا علی بن الحسین عن جعفر بن ابی عبدالله» (احمد بن عبدالله ط) عن الحسن بن محبوب عن ابی ایوب عن ابی خالد الکابلی قال: سألت أبا جعفر» (همان، ج ۲، ص ۳۷۱-۳۷۲)، «حدثنا علی بن الحسین قال حدثنا احمد بن عبدالله عن ابن» (ابی ط) محبوب عن جمیل ابن صالح عن زیاد» (بن ابی حفصة عن زرارة ط) عن ابی جعفر» (همان، ج ۲، ص ۳۱۴)، «حدثنا علی بن الحسین عن احمد بن ابی عبدالله عن الحسین بن سعید عن النضر بن سوید عن عبدالله بن سنان» (سیار ط) عن ابی عبدالله» (همان، ج ۲، ص ۳۸۸)، «و عنه عن احمد بن الحسین عن ابن فضال عن ابان عن زرارة قال: سألت أبا جعفر» (همان، ج ۲، ص ۳۸۹)، «حدثنا علی بن الحسین قال حدثنا احمد بن ابی عبدالله عن علی بن الحکم عن سیف بن عمیرة عن حسان عن هاشم ابن عمار یرفعه» (همان، ج ۲، ص ۲۰۴)، «حدثنا علی بن الحسین عن احمد بن ابی عبدالله عن علی ابن الحکم عن سیف بن عمیرة عن ابی بکر الحضرمی قال قالت لأبى جعفر»

(همان، ج ۲، ص ۴۵۰)، «عنه عن احمد بن أبی عبدالله عن علی بن الحکم عن سیف بن عمیره عن أبی بکر الحضرمی عن أبی عبدالله» (همان، ج ۲، ص ۴۵۱)، «حدثنا علی بن الحسین عن احمد بن أبی عبدالله عن محمد بن علی عن علی بن أسباط عن علی بن معمر عن أبیه قال: سألت أبا عبدالله ت.». (همان، ج ۲، ص ۳۴۰)

نجاشی با سندی مشابه، محاسن و دیگر کتاب‌های برقی را نقل می‌کند: «أخبرنا بجميع كتبه الحسين بن عبيدالله قال: حدثنا احمد بن محمد أبو غالب الزراری قال: حدثنا مؤدبی علی بن الحسین السعدآبادی أبو الحسن القمی قال: حدثنا احمد بن أبی عبدالله بها.» (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۱۸۲)

شیخ طوسی به کتاب چندین طریق دارد (طوسی، ۱۴۱۷ق، ش ۶۵): «أخبرنا بهذه الكتب كلها و بجميع رواياته عدة من أصحابنا، منهم الشيخ أبو عبدالله محمد بن محمد بن النعمان المفید و أبو عبدالله الحسین ابن عبيدالله و احمد بن عبدون و غیرهم، عن احمد بن محمد بن سلیمان الزراری، قال: حدثنا مؤدبی: علی بن الحسین السعد آبادی أبو الحسن القمی، قال: حدثنا احمد بن أبی عبدالله»، «أخبرنا هؤلاء الثلاثة، عن الحسن بن حمزة العلوی الطبری، قال: حدثنا احمد بن عبدالله ابن بنت البرقی، قال: حدثنا جدی احمد بن محمد»، «أخبرنا هؤلاء الا الشيخ أبا عبدالله و غیرهم، عن أبی المفضل الشیبانی، عن محمد بن جعفر بن بطة، عن احمد بن أبی عبدالله بجميع كتبه و رواياته» و «أخبرنا بها ابن أبی جید، عن محمد بن الحسن بن الولید، عن سعد بن عبدالله، عن احمد بن أبی عبدالله بجميع كتبه و رواياته» طریق اول شیخ با آنچه در تفسیر آمده، یکسان است. هیچ یک از این روایات در کتاب *المحاسن* امروزی وجود ندارد. بر این پایه می‌توان برخی از احادیث مفقود *محاسن* را بازیابی کرد.

۳-۲۰. الملاحم، احمد بن میثم بن ابی نعیم

دو حدیث تفسیر قمی با سند «حدثنا به محمد بن احمد بن ثابت عن احمد بن میثم عن الحسن بن علی بن أبی حمزة عن أبان بن عثمان عن أبی بصیر.» (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۳۶۰ و ۳۷۰) از این کتاب گرفته شده است. طوسی در فهرست، طریق *الملاحم* را این‌گونه بیان می‌کند: «أخبرنا بها الحسين بن عبيد الله عن احمد بن

جعفر عن حمید بن زیاد عن احمد بن میثم. (طوسی، ۱۴۱۷ق، ش ۷۷) این طریق با سند پیش گفته سنخیتی ندارد.

۳-۲۱. الملاحم، عمرکی بن علی بوفکی نیشابوری

از سند حدیث «حدثنا احمد بن علی و احمد بن إدريس قالوا: حدثنا محمد بن احمد العلوی عن العمرکی عن محمد بن جمهور قال: حدثنا سليمان بن سماعة عن عبدالله بن القاسم عن يحيى بن مسيرة (میسرة ط) الخثعمی عن أبي جعفر...» (همان، ج ۲، ص ۲۶۷) برمی آید که از کتاب فوق گرفته شده باشد. مشابهت بسیار با طریق نجاشی به ملاحم عمرکی، مؤید این مطلب است: «أخبرنا أبو عبدالله القزوينی قال: حدثنا احمد بن محمد بن يحيى قال: حدثنا احمد بن إدريس قال: حدثنا محمد بن احمد بن اسماعيل العلوی عن العمرکی.» (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۸۲۸)

۳-۲۲. کتاب الدلائل، ابو سمينه محمد بن علی صيرفي کوفي

شاید بتوان گفت حدیث «أخبرنا احمد بن إدريس عن محمد بن عبدالله عن محمد ابن علی عن علی بن حسان عن عبدالرحمن بن كثير عن أبي الحسن» (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۳۸۵-۳۸۶) از این کتاب گرفته شده است. طریق نجاشی به این نگاشته چنین است: «أخبرنا أبوالحسين علی بن احمد قال: حدثنا محمد بن الحسن قال: حدثنا محمد بن أبي القاسم ماجيلويه عنه بكتابه (بکتاب) الدلائل» (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۸۹۴) طوسی طرق خود به کتاب‌های ابوسمینه را این گونه بیان می‌کند: «أخبرنا جماعة عن محمد بن علی بن الحسين عن أبيه و محمد بن الحسن و محمد بن علی ماجيلويه عن محمد بن أبي القاسم عن محمد بن علی الصيرفي إلا ما كان فيها من تخليط أو غلو أو تدليس أو ينفرد به و لا يعرف من غير طريقه.» (۱۴۱۷ق، ش ۶۲۵) نقطه اشتراک همه این اسانید و طرق، راوی اصلی کتاب، محمد بن ابی القاسم عبدالله بن عمران جنابی برقی معروف به ماجیلویه است. چنان‌که از فهرست طوسی برمی آید، کتاب‌های ابوسمینه به‌سان کتاب‌های حسین بن سعید بوده و شیخ صدوق و پدرش به همراه ابن ولید هنگام نقل آن‌ها، روایات آمیخته به غلو، تخلیط، تدلیس و احادیث منفردش را پالوده و استثنا کرده‌اند، اما نویسنده تفسیر قمی از طریق اینان *الدلائل* را نقل نمی‌کند. شاید این نشان دهد که او با مشرب فکری صدوق و ابن ولید موافق نبوده است.

۲۳-۳. کتاب التوحید، محمد بن اسماعیل بن بشیر برمکی

در تفسیر قمی، بدین طریق از نگاهشته بالا نقل شده است: «حدثنا محمد ابن ابي عبدالله قال: حدثنا محمد بن اسماعيل عن علي بن العباس عن جعفر بن محمد عن الحسن بن أسد(راشدک) عن يعقوب بن جعفر قال: سمعت موسى بن جعفر...». (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۳۶۰-۳۶۱) نجاشی از طریق کتاب التوحید این گونه یاد می کند: «أخبرنا احمد بن علي بن نوح قال: حدثنا الحسن بن حمزة قال: حدثنا محمد ابن جعفر الأسدي عن محمد بن اسماعيل بكتابه»(نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۹۱۵) واسطه نقل کتاب در هر دو طریق ابوالحسین محمد بن ابی عبدالله جعفر اسدی، ساکن ری است. افزون بر این محتوای روایت موجود در تفسیر با عنوان کتاب یاد شده کاملاً مطابقت دارد.

۲۴-۳. الرسالة، میاح مدائنی

طریق نگارنده تفسیر به این کتاب «حدثنا محمد بن ابي عبدالله قال: حدثنا جعفر ابن محمد قال: حدثني القاسم بن الربيع قال: حدثني صباح(میاح) المدائنی قال: حدثنا المفصل بن عمر انه سمع ابا عبدالله...»(قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۲۵۳) است. ابوغالب زراری به این رساله، طریقی این سان دارد: «حدثني بها أبوالعباس الرزاز عن القاسم بن الربيع الصحاف عن محمد بن سنان عن صباح(میاح) المدائنی عن الفضل(مفضل) بن عمر.»(زراری، ۱۳۹۹ق، ص ۶۰) نجاشی نیز از طریق ابوغالب، رساله میاح را نقل می کند: «أخبرنا محمد بن محمد قال: حدثنا أبوغالب احمد بن محمد قال: حدثنا محمد بن جعفر الرزاز قال: حدثنا القاسم بن الربيع الصحاف، عن محمد بن سنان، عن میاح بها.»(نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۱۱۴۰) داوری او درباره این کتاب چنین است: «له کتاب يعرف برسالة میاح، و طریقها أضعف منها، و هو محمد بن سنان.»(همان جا) طریق تفسیر قمی به رساله میاح با طرق فهارس شبیه است، با این تفاوت که در ابتدای سند تفسیر قمی، «ابوالحسین محمد بن ابی عبدالله جعفر الاسدی» وجود دارد و در ابتدای طریق فهرست ها، «ابوالعباس محمد بن جعفر رزاز». شاید بتوان گفت که نویسنده تفسیر به مکتب بغداد تعلق ندارد، زیرا از نسخه بغدادی و رایج رساله بهره نبرده است.

۲۵۳. کتاب اسماعیل بن ابی زیاد مسلم معروف به نوفلی

یکی دیگر از مصادر تفسیر است. در تفسیر قمی دو طریق به او وجود دارد: «حدثنا محمد بن ابی عبدالله قال حدثنا موسی بن عمران قال حدثنی الحسین ابن یزید عن اسماعیل بن مسلم قال جاء رجل إلى ابی عبدالله جعفر بن محمد» (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۹۵ و ۳۴۲) و «حدثنا أبو العباس قال حدثنا محمد بن احمد قال حدثنا ابراهیم بن هاشم عن النوفلی عن السکونی عن جعفر بن محمد عن أبیه عن آبائه» (همان، ج ۲، ص ۳۳۹) شیخ طوسی ذیل شرح حال سکونی عبارت «له کتاب کبیر و له کتاب النوادر» را آورده، دو طریق برای آن یاد می کند (۱۴۱۷ق، ش ۳۸): «أخبرنا بروایاته ابن ابی جید، عن محمد بن الحسن بن الولید، عن محمد بن الحسن الصفار، عن ابراهیم بن هاشم، عن الحسین بن یزید النوفلی، عن السکونی»، «أخبرنا بها الحسین بن عییدالله، عن الحسن بن حمزة العلوی، عن علی بن ابراهیم، عن أبیه، عن النوفلی، عن اسماعیل بن مسلم الشعیری». نجاشی ذیل شرح حال سکونی عبارت «له کتاب» را می آورد و آن را با طریق «قرأته علی ابی العباس احمد بن علی بن نوح قال: أخبرنا الشریف أبو محمد الحسن بن حمزة قال: حدثنا علی بن ابراهیم بن هاشم عن أبیه عن النوفلی عن اسماعیل بن ابی زیاد السکونی الشعیری بکتابه». (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۴۷) ظاهراً نجاشی و طوسی، روایت قمی کتاب را در اختیار داشته اند و تمامی طرق آن ها به کتاب سکونی از ابراهیم بن هاشم می گذرد. این ها با طریق دوم تفسیر قمی مشابه اند، چه هر دو از ابراهیم بن هاشم می گذرند با این تفاوت که نویسنده تفسیر قمی، برخلاف نجاشی و طوسی، جایی که ابراهیم بن هاشم را واسطه نقل قرار داده، از علی بن ابراهیم، پسر و راوی معروف او، بهره نبرده و طریق محمد بن احمد بن یحیی بن عمران اشعری از ابراهیم بن هاشم را برگزیده است. این نکته به روشنی نشان می دهد نویسنده تفسیر منسوب به علی بن ابراهیم، خود او نیست. با توجه به راوی اول سند، ابوالعباس محمد بن جعفر رزاز کوفی، نگارنده تفسیر، نسخه قمی کتاب سکونی را پس از انتقال به عراق دریافت کرده است.

او در طریق پربسامدتر خود نگاشته سکونی را از طریق استادی ساکن ری، ابوالحسین محمد بن ابی عبدالله، از موسی بن عمران از عمویش حسین بن یزید

(نوفلی)، نقل کرده است. این طریق نشانه بهره‌گیری او از نسخه عراقی کتاب است. کلینی (۱۳۶۳ش، ج ۴، ص ۲۶۸) و صدوق (۱۴۱۷ق، ص ۵۴۹/ همو، بی‌تا، ص ۲۸۰/ همو، ۱۴۰۳ق، ص ۵۴۳/ همو، ۱۳۶۸ش، ص ۲۱۳-۲۱۴/ همو، ۱۳۸۵ق، ج ۱، ص ۱۰۷/ همو، ۱۳۶۱ش، ص ۲۲۳) هم به این نسخه دسترسی داشته‌اند.

۳-۲۶. کتاب التفسیر، حسن بن محبوب سرّاد

به نظر می‌رسد احادیث تفسیر قمی با سند «عنه (محمد بن ابی عبدالله) عن سهل عن الحسن بن محبوب عن جمیل بن صالح عن ابان بن تغلب قال: سألت أبا عبدالله...» (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۵۹) و «حدثنا محمد بن أبی عبدالله قال: حدثنا سهل بن زیاد عن الحسن بن محبوب عن محمد بن مارد ان أبا عبدالله...» (همان، ج ۲، ص ۵۹) از تفسیر حسن بن محبوب گرفته شده باشند. شیخ طوسی سند خود به تفسیر را چنین نقل می‌کند: «أخبرنا بجمیع کتبه و روایاته عدة من أصحابنا عن أبی جعفر محمد بن علی بن الحسین بن بابویه القمی عن أبیه عن سعد بن عبدالله عن الهیثم بن أبی مسروق و معاویة بن حکیم و احمد بن محمد بن عیسی عن الحسن بن محبوب» و «أخبرنا ابن أبی جید عن ابن الولید عن الصفار عن احمد بن محمد و معاویة بن حکیم و الهیثم بن أبی مسروق کلهم عن الحسن بن محبوب» (۱۴۱۷ق، ش ۱۶۲) شهرت کتاب و حضور طیفی خاص از قمیان مثل ابن ولید و به‌ویژه احمد بن محمد بن عیسی اشعری، به عنوان ناقل اصلی کتاب، درخور توجه است. این در حالی است که نویسنده کتاب با سندی کاملاً رازی، متشکل از محمد بن ابی عبدالله و سهل بن زیاد، کتاب را نقل می‌کند. کلینی در کافی، هر دو حدیث را نقل کرده است. اسانید کلینی این‌گونه است: «محمد، عن احمد، عن ابن محبوب، عن جمیل بن صالح، عن ابان بن تغلب، عن أبی عبدالله...» (کلینی، ۱۳۶۳ش، ج ۸، ص ۸۹) و «و بهذا الاسناد (علی بن محمد، و محمد ابن الحسن)، عن سهل، عن الحسن بن محبوب، عن محمد بن مارد أن أبا عبدالله...» (همان، ج ۱، ص ۱۲۸) مشاهده می‌شود که کلینی در سند اول از طریق معهود فهارس استفاده می‌کند و حدیث را از محمد بن یحیی العطار از احمد بن محمد بن عیسی از ابن محبوب نقل می‌کند. حال آنکه در دیگر سند از طریق اهالی ری، یعنی علی بن محمد

علان کلینی و محمد بن الحسن الطائی رازی از سهل بن زیاد از حسن بن محبوب، کتاب را نقل می‌کند که به نحوی با سند صاحب کتاب قرابت دارد. صدوق هم در توحید، حدیث دوم تفسیر قمی را با این سند نقل می‌کند: «حدثنا محمد بن علی ماجیلویه رحمة الله، قال: حدثنا محمد بن یحیی العطار، عن سهل بن زیاد الآدمی، عن الحسن بن محبوب، عن محمد بن مارد أن أبا عبدالله.ت.» (صدوق، بی‌تا، ص ۳۱۵) راوی اصلی تفسیر ابن محبوب با همتای خود در سند تفسیر قمی یکسان است.

به هر روی، می‌توان گفت که نویسنده تفسیر قمی از نظر منطقه‌ای به کلینی و تا حدودی به صدوق نزدیک است. آنچه این نکته را تقویت می‌کند، آن است که بدانیم یکی از منابع حسن بن محبوب، کتاب جمیل بن صالح اسدی است. چنان‌که نجاشی می‌گوید، دو نسخه، نسخه‌های متداول کتاب جمیل بن صالح است. روایت حسن بن محبوب که طریق قمی‌ها به این کتاب است و روایت ابن ابی عمیر که طریق کوفیان است. (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۳۲۹) بر این اساس، عبور سند تفسیر از ابن محبوب نشان می‌دهد که نویسنده نسخه قمی، کتاب جمیل را در اختیار داشته و احتمالاً از راویان مکتب قم است.

نجاشی سه طریق برای کتاب جمیل بن صالح یاد می‌کند: «طریق القمیین إلیه ما أخبرنا به الحسین بن عبدالله عن احمد بن جعفر، عن احمد بن إدريس، عن عبدالله بن محمد بن عیسی، عن الحسن بن محبوب، عنه به»، «و أما رواية الكوفیین، فأخبرنا محمد بن عثمان عن جعفر بن محمد بن ابراهیم، عن عبدالله بن احمد بن نهیک، عن ابن أبي عمیر، عنه به» و «أخبرنا ابن نوح عن الحسن بن حمزة قال: حدثنا محمد بن جعفر بن بطّة عن احمد بن محمد بن عیسی، عن علی بن حدید، عن جمیل به.» (همان‌جا) شیخ طوسی از این کتاب با عنوان اصل یاد کرده است. (۱۴۱۷ق، ش ۱۵۵) طریق او چنین است: «أخبرنا به ابن أبي جید، عن ابن الولید، عن الصفار، عن محمد ابن الحسین بن أبي الخطاب، عن غیر واحد، عن جمیل بن صالح.» (همان‌جا)

۲۷-۳. کتاب سلیمان بن داود منقروی شاذکونی بصری

طریق این کتاب در تفسیر بدین‌گونه است: «حدثنا محمد بن عبدالله قال: حدثنا

سعید(سعد) بن عبدالله عن القاسم بن محمد عن سلیمان بن داود المنقری عن یحیی ابن سعید القطان(الطارخ ل) قال: سمعت أبا عبدالله...»(قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۳۴۴) طریق کتاب در رجال نجاشی چنین است: «أخبرناه عدة من أصحابنا عن محمد بن وهبان بن محمد قال: حدثنا أبو القاسم علي بن محمد بن كثير بن حموية العسكری الصوفی قال: حدثنا أبو عبدالرحمن محمد بن احمد الزعفرانی عن القاسم بن محمد عنه به.»(نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۴۸۸) شیخ طوسی نیز دو طریق به کتاب سلیمان دارد(طوسی، ۱۴۱۷ق، ش ۳۲۶): «أخبرنا به ابن أبي جيد، عن محمد بن الحسن بن الوليد، عن الصفار، عن علي بن محمد القاشانی، عن القاسم بن محمد، عنه» و «أخبرنا به جماعة، عن محمد بن علي بن الحسين بن بابويه، عن أبيه و محمد بن الحسن، عن سعد بن عبدالله و الحمیری و محمد بن یحیی و احمد بن إدريس، عن احمد بن محمد، عن القاسم بن محمد، عنه». اشتراك اسناد تفسیر و فهرست‌ها در راوی اصلی، یعنی قاسم ابن محمد اصفهانی و وجود سعد بن عبدالله در تفسیر و طریق دوم فهرست شیخ طوسی، می‌تواند قراینی بر اخذ از کتاب سلیمان بن داود منقری باشد. صدوق هم از رهگذر سعد بن عبدالله از منقری نقل می‌کند.(صدوق، ۱۴۱۷ق، ص ۱۱۹، ۷۱۴ و ۷۶۴/ همو، بی‌تا، ص ۱۱۶، ۱۲۰، ۳۲۷، ۳۶۶ و ۴۱۶/ همو، ۱۴۰۳ق، ص ۴۱، ۶۴، ۶۵، ۱۱۱، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۲، ۲۳۹ و ۲۴۰) این مطلب می‌تواند نشانه قرابت منطقه‌ای نویسنده با صدوق باشد. وجود راوی ساکن ری در ابتدای سند هم مؤید این مطلب است. در تفسیر قمی، علی بن ابراهیم سندی مشابه با سند پیش‌گفته دارد: «فإنه حدثني أبي عن القاسم بن محمد عن سليمان بن داود المنقري عن يحيى بن سعيد عن أبي عبدالله...»(قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۲۸۴) تفاوت طریق او با سندی ذکر شده، نشان می‌دهد که تفسیر از علی بن ابراهیم نیست.

۲۸-۳. کتاب ابو شعیب صالح بن خالد محاملی کوفی

روایتی با سند «حدثنا محمد بن احمد بن ثابت قال: حدثنا الحسن بن محمد بن سماعة و احمد بن الحسن القزاز جميعاً عن صالح بن خالد عن ثابت بن شريح قال: حدثني أبان بن تغلب عن عبد الأعلى الثعلبي(التغلیبی ط) و لا أراني قد سمعته الا من عبد الأعلى قال: حدثني أبو عبدالرحمن السلمی ان علیا...»(قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۲،

ص ۳۴۹) در تفسیر قمی وجود دارد که منبع آن کتاب صالح بن خالد است. نجاشی تصریح می‌کند که این نگاشته را گروهی نقل کرده‌اند، با وجود این، تنها به روایت عباس بن معروف اشاره می‌کند. (نجاشی، ۱۴۱۶ ق، ش ۵۳۵ و ۱۲۴۰) از عبارت نجاشی تا حدودی شهرت کتاب استظهار می‌شود. طوسی هم از طریق احمد بن محمد ابن خالد از پدرش، کتاب ابوشعیب را نقل می‌کند. هر دو راوی اصلی کتاب، یعنی عباس بن معروف و برقی، در فهرس قمی‌اند، حال آنکه در تفسیر کوفی و بصری‌اند.

تحلیل و جمع‌بندی

۱. بیشتر روایات کتاب از تفسیر علی بن ابراهیم (۳۸۰ روایت) و تفسیر ابوالجارود (۳۰۶ روایت) گرفته شده است. نوادر احمد بن محمد بن عیسی اشعری (۵۲ روایت)، المحاسن احمد بن محمد بن خالد برقی (۱۵ روایت)، نوادر حسین بن محمد ابن عامر اشعری (۱۴ روایت)، تفسیر موسی بن عبدالرحمن ثقفی (۱۴ روایت)، تفسیر ابوحمزه ثمالی (۱۳ روایت)، تفسیر علی بن ابی حمزه بطائنی (۱۲ روایت)، نوادر جعفر ابن محمد بن مالک فزاری (۱۲ روایت)، تفسیر الباطن علی بن حسان هاشمی (۱۰ روایت)، نوادر الحکمه محمد بن احمد بن یحیی اشعری (۹ روایت)، تفسیر علی بن مهزیار (۸ روایت)، نوادر احمد بن علی فائدی (۴ روایت)، نوادر عبدالله بن محمد طیلسی (۳ روایت)، نوادر محمد بن حسین صائغ (۳ روایت)، نوادر یا تفسیر حسن بن علی بن فضال (۳ روایت)، تفسیر فرات کوفی (۲ روایت)، کتاب فضل اینا أنزلناه فی لیلة القدر حسن بن عباس بن حریش رازی (۲ روایت)، نوادر احمد بن میثم (۲ روایت)، کتاب نوفلی (۲ روایت)، کتاب التفسیر حسن بن محبوب سراد (۲ روایت)، تفسیر وهیب ابن حفص جریری (۱ روایت)، الملاحم عمرکی بن علی بوفکی (۱ روایت)، الدلائل محمد بن علی صیرفی (۱ روایت)، التوحید محمد بن بشیر برمکی (۱ روایت)، رساله میاح مدائنی (۱ روایت)، کتاب سلیمان بن داود (۱ روایت) و کتاب ابو شعیب محاملی (۱ روایت) به ترتیب در رده‌های بعدی قرار می‌گیرند.

۲. منطقه دریافت منابع تفسیر به شرح زیر است:

الف. قم: تفسیر ابوحمزه ثمالی، الدلائل محمد بن علی صیرفی، المحاسن احمد

بن محمد بن خالد برقی، نوادر احمد بن محمد بن عیسی اشعری، نوادر حسین بن محمد بن عامر اشعری (۵ کتاب و ۹۵ روایت).

ب. ری: رساله میاح مدائنی، کتاب التوحید محمد بن اسماعیل بن بشیر برمکی، کتاب جمیل بن صالح اسدی، کتاب التفسیر حسن بن محبوب سراد (۴ کتاب و ۵ روایت).

ج. قم و ری: کتاب فضل انا انزلناه فی لیلۃ القدر حسن بن عباس بن حریش رازی (۱ کتاب و ۲ روایت).

د. قم یا ری: تفسیر فرات بن ابراهیم (۱ کتاب و ۲ روایت).

ه. قزوین: تفسیر موسی بن عبدالرحمن ثقفی، نوادر احمد بن علی فائدی (۲ کتاب و ۱۸ روایت).

و. قم و قزوین: ملاحم عمرکی بن علی بوفکی (۱ کتاب و ۱ روایت).

ز. طبرستان: تفسیر علی بن ابراهیم (۱ کتاب و ۳۸۰ روایت).

ح. بغداد: تفسیر الباطن علی بن حسان هاشمی، تفسیر ابوالجارود، تفسیر علی بن مهزیار، تفسیر وهیب بن حفص جریری، کتاب ابوشعب محاملی، ملاحم یا نوادر احمد بن میثم، نوادر الحکمه محمد بن احمد بن یحیی اشعری، نوادر عبدالله بن محمد ابن خالد طیالسی، نوادر محمد بن حسین صائغ، نوادر یا تفسیر حسن بن علی بن فضال، نوادر یا غرر الاخبار جعفر بن محمد بن مالک فزاری (۱۱ کتاب و ۳۵۸ روایت).
ط. بغداد و ری: کتاب نوفلی (۱ کتاب و ۲ روایت).

ی. نامعلوم: تفسیر علی بن ابی حمزه بطائنی (۱ کتاب و ۱۲ روایت).

۳. رجالیان شیعی پاره‌ای از مصادر تفسیر قمی را ارزیابی کرده‌اند. در این میان، تفسیر الباطن علی بن حسان هاشمی، کتاب فضل انا انزلناه فی لیلۃ القدر حسن بن عباس بن حریش رازی و رساله میاح مدائنی را به طور کلی مردود دانسته‌اند (۳ منبع). از نوادر الحکمه محمد بن احمد بن یحیی اشعری و کتاب الدلائل محمد بن علی صیرفی روایاتی را استثنا کرده (۲ منبع)، طریق تفسیر ابوالجارود را ضعیف انگاشته‌اند (۱ منبع). به صراحت یا اشارت بر شهرت تفسیر علی بن مهزیار اهوازی، کتاب التفسیر حسن بن محبوب سراد و کتاب ابوشعب محاملی صحه گذاشته‌اند (۳ منبع). رجالیان اهل سنت، تفسیر موسی بن عبدالرحمن را از نظر سندی و محتوایی رد کرده‌اند (۱ منبع).

۴. اساتید نویسنده در طریق مصادر به تفکیک حال رجالی آنها به شرح زیر است:
- اساتید ثقه امامی (۸ نفر و ۱۹ کتاب):
- احمد بن ادريس: کتاب فضل انا انزلناه، نوادر احمد بن محمد بن عیسی، ملاحم عمرکی بن علی، الدلائل ابو سمینه.
 - احمد بن علی فائدی: راوی نوادر خود و ملاحم عمرکی بن علی.
 - حسن بن علی بن مهزیار: راوی تفسیر علی بن مهزیار.
 - حسین بن محمد بن عامر اشعری: راوی نوادر خود.
 - علی بن حسین سعدآبادی: راوی المحاسن برقی.
 - محمد بن ابی عبدالله جعفر کوفی ابوالحسین: راوی کتاب فضل انا انزلناه، التوحید برمکی، رساله میاح، کتاب التفسیر حسن بن محبوب سراد، کتابهای نوفلی و سلیمان بن داود.
 - ابوالعباس محمد بن جعفر رزاز: راوی تفسیر الباطن، نوادر الحکمه، النوادر یا غرر الاخبار فزاری، نوادر طیالسی، راوی نوادر یا تفسیر حسن بن علی بن فضال، کتاب نوفلی.
 - محمد بن همام اسکافی: نوادر یا غرر الاخبار فزاری.
- اساتید ثقه غیر امامی (۲ نفر و ۲ کتاب):
- احمد بن محمد بن سعید همدانی: راوی تفسیر ابوالجارود.
 - حمید بن زیاد: راوی نوادر محمد بن حسین صانع.
- اساتید مجهول (۵ نفر و ۸ کتاب):
- جعفر بن احمد: راوی تفاسیر ابو حمزه ثمالی و علی بن ابی حمزه بطائنی.
 - سعید بن محمد: راوی تفسیر موسی بن عبدالرحمن تقفی.
 - ابوالفضل عباس بن محمد: راوی تفسیر علی بن ابراهیم.
 - ابوالقاسم عبدالرحمن بن محمد حسینی (حسینی): راوی تفسیر فرات.
 - محمد بن احمد بن ثابت: کتابهای وهیب بن حفص و ابوشعیب محاملی، نوادر احمد بن میثم.
۵. نویسنده خط مشی و تفکری متمایز از حسن بن محمد بن ولید داشته است.

عدم استفاده از طرقي مشابه با ابن وليد در نقل *تفسیر الباطن* علی بن حسان، تفسیر *القرآن* جریری، نوادر احمد بن محمد بن عیسی، نوادر یا تفسیر ابن فضال و *الدلائل* ابوسمینه به علاوه نقل از راویان استثنا شده از نوادر *الحکمه* شواهدی بر این مطلب است.

۶. نویسنده کتاب نمی‌تواند علی بن ابراهیم قمی باشد، زیرا طرق علی بن ابراهیم به کتاب‌ها و راویان با برخی طرق تفسیر همخوانی ندارد؛ برای نمونه، طریق او به سلیمان بن داود منقروی، با طریق نویسنده تفسیر متفاوت است. فراتر از این، در نقل کتاب نوفلی از ابراهیم بن هاشم، علی بن ابراهیم به عنوان واسطه قرار نگرفته است. این گزینه‌ای است در تقویت سخن کسانی که معتقدند تفسیر قمی موجود، از آن فردی جز علی بن ابراهیم است.

پی‌نوشت‌ها:

۱. برای آگاهی بیشتر درباره این مطلب ر.ک: جلالی، محمدرضا، *تدوین السنة الشریفة*، دوم، قم: مکتبه الاعلام الاسلامی، ۱۴۱۸ق؛ معارف، مجید، *تاریخ عمومی حدیث*، دوم، تهران: کویر، ۱۳۸۱ش/ مهدوی‌راد، محمدعلی، *تدوین الحدیث عند الشیعة الامامیه*، چ ۱، تهران: هستی‌نما، ۱۳۸۸ش.
۲. برای دیدن آرای مختلف در این زمینه ر.ک: شبیری، جواد، مقاله «تفسیر علی بن ابراهیم»، *دانش‌نامه جهان اسلام*، مدخل تفسیر مأثور، ج ۵، ص ۷۰۱/ همو، «در حاشیه دو مقاله»، *آیین پژوهش*، شماره ۶، ۱۳۷۶ش، ص ۴۷/ موسوی، سید احمد، «پژوهشی پیرامون تفسیر قمی»، *کیهان اندیشه*، شماره ۳۲، ۱۳۶۹ش، ص ۹۳.
۳. نقل حدیث در بصره از ابوالعباس احمد بن اسحاق ماذرانی به سال ۳۱۸ق (صدوق، ۱۴۱۷ق، ص ۳۵۰) و عبدالعزیز بن یحیی جلودی (همان، ص ۵۹۲)، حضور نزد حسین بن روح (م ۳۲۶) در بغداد (همو، ۱۳۸۵ق، ج ۱، ص ۴۲۴)، روایت در بغداد از محدثانی مانند ابوسعید حسن بن علی زکریا عدوی در ۳۱۷ق، هنگام ۱۰۷ سالگی حسن بن علی (همو، ۱۴۱۷ق، ص ۳۵۰)، ابوجعفر احمد بن اسحاق بن بهلول قاضی (همان، ص ۱۵۰) و ابومحمد یحیی بن محمد بن صاعد (همو، ۱۴۰۳ق، ص ۱۷۹) هم نشان از این امر دارد.

۴. در آثار شیخ صدوق سه طریق وجود دارد: ۱. حدثنا احمد بن محمد بن یحیی العطار (رحمة الله)، قال: حدثنا سعد بن عبدالله، قال: حدثني محمد بن عبد الجبار، قال: حدثني الحسن بن علي بن أبي حمزة، عن أبيه، عن أبي بصير (صدوق، ۱۴۱۷ق، ص ۴۸۸)؛ این طریق تا حسن بن علی بن ابی حمزه کاملاً قمی است. ۲. حدثنا محمد بن احمد الشيباني (السناني) رضي الله عنه قال: حدثنا محمد بن أبي عبد الله الكوفي، قال: حدثنا موسى بن عمران النخعي، عن عمه الحسين بن يزيد النوفلي، عن الحسن بن علي بن أبي حمزة، عن أبيه، عن أبي بصير... (همو، ۱۳۶۱ش، ص ۱۳۱-۱۳۲) دو راوی ابتدای سند، ساکن ری بوده‌اند و ظاهراً بقیه روایت کوفی‌اند. ۳. ابي-رحمة الله- قال: حدثنا محمد بن يحيى العطار، عن أبي سعيد الآدمي، عن الحسن بن علي بن أبي حمزة، عن أبيه، عن أبي بصير (همان، ص ۳۹۲) به نظر می‌رسد این نسخه‌ای است که سهل بن زیاد از کوفه به قم آورده است.

۵. ابن ندیم، تفسیر را در زمرة نگاشته‌های ابن فضال می‌آورد (ابن ندیم، ۱۳۹۱ق، ص ۲۷۸) و شیخ طوسی هم به نقل از او این کتاب را می‌آورد (۱۴۱۷ق، ش ۱۶۴) نجاشی کتابی با عنوان *الشواهد من کتاب الله* ذکر می‌کند که شاید با کتاب تفسیر یکسان باشد. (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ش ۷۲)

منابع

۱. ابن عساکر، علی بن حسن؛ *تاریخ مدینه دمشق*؛ تحقیق علی شیری، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۵ق.
۲. ابن غضائری، احمد بن حسین؛ *رجال ابن الغضائری*؛ تصحیح سید محمدرضا جلالی حسینی، قم: دارالحديث، ۱۴۲۲ق.
۳. ابن منده، ابوعبدالله؛ *جزء ترجمة الطبرانی*؛ بی‌جا: بی‌نا، بی‌تا.
۴. ابن ندیم، محمد بن اسحاق؛ *الفهرست ابن‌الندیم*؛ تحقیق رضا تجدد، چ ۱، بی‌جا: بی‌نا، ۱۳۹۱ق.
۵. برقی، احمد بن محمد بن خالد؛ *المحاسن*؛ تصحیح سید جلال‌الدین حسینی، چ ۱، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۰ق.
۶. بستی، محمد بن حبان؛ *الثقات*؛ چ ۱، حیدرآباد دکن: مجلس دائرةالمعارف العثمانیه، ۱۳۹۳ق.
۷. _____؛ *المجروحین من المحدثین و الضعفاء و المتروکین*؛ چ ۱، مکه: دار الباز، بی‌تا.
۸. جرجانی، عبدالله بن عدی؛ *الکامل فی ضعف الرجال*؛ تصحیح سهیل زکار، چ ۳، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۹ق.
۹. حاکم حسکانی، عبیدالله بن احمد؛ *شواهد التنزیل*؛ تصحیح محمدباقر محمودی، چ ۱، تهران: مؤسسه الطبع و النشر التابعة لوزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامی، قم: مجمع إحياء الثقافة الإسلامیه، ۱۴۱۱ق.

۱۰. حویزی، عبد علی بن جمعة؛ نورالتقلین؛ مصحح: سید هاشم رسولی محلاتی، ج ۴، قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۱۲ق.
۱۱. خطیب بغدادی، احمد بن علی؛ تاریخ بغداد؛ تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا، ج ۱، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۷ق.
۱۲. ذهبی، محمد بن احمد؛ تاریخ الاسلام؛ تصحیح عمر عبدالسلام تدمری، ج ۱، بیروت: دارالکتب العربی، ۱۴۰۷ق.
۱۳. _____؛ سیر اعلام النبلاء؛ تحقیق حسین أسد، ج ۹، بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۳ق.
۱۴. _____؛ میزان الاعتدال فی نقد الرجال؛ تحقیق علی محمد بجاوی، ج ۱، بیروت: دارالمعرفة، ۱۳۸۲ق.
۱۵. رافعی قزوینی، عبدالکریم بن محمد؛ التدریج فی أخبار قزوین؛ تحقیق عزیزالله العطاردی، ج ۱، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۰۸ق.
۱۶. زراری، ابوغالب؛ رسالة فی آل أعین؛ تصحیح سید محمدعلی موحد ابطحی، ج ۱، قم: مطبعة ربانی، ۱۳۹۹ق.
۱۷. سهمی، حمزة بن یوسف؛ تاریخ جرجان؛ ج ۴، بیروت: عالم الکتب، ۱۴۰۷ق.
۱۸. صدوق، محمد بن علی بن بابویه؛ الامالی؛ تحقیق قسم الدراسات الاسلامیة لمؤسسة البعثة، ج ۱، قم: مؤسسة البعثة، ۱۴۱۷ق.
۱۹. _____؛ التوحید؛ تحقیق سید هاشم حسینی تهرانی، ج ۱، قم: مؤسسة النشر الاسلامی، بی تا.
۲۰. _____؛ النخصال؛ تصحیح علی اکبر غفاری، قم: مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۰۳ق.
۲۱. _____؛ ثواب الأعمال و عقاب الأعمال؛ تصحیح محمد مهدی حسن خراسان، ج ۲، قم: منشورات الشریف الرضی، ۱۳۶۸ ش.
۲۲. _____؛ علل الشرایع؛ ج ۱، نجف: مکتبة الحیدریة، ۱۳۸۵ق.
۲۳. _____؛ عیون أخبار الرضا؛ تصحیح شیخ حسین اعلمی، ج ۱، بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۴ق.
۲۴. _____؛ کمال الدین و تمام النعمة؛ تصحیح علی اکبر غفاری، قم: مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۰۵ق.
۲۵. _____؛ معانی الأخبار؛ تصحیح علی اکبر غفاری، قم: مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۳۶۱ ش.

۲۶. صفار، محمد بن حسن؛ *بصائر الدرجات الكبرى فی فضائل آل محمد؛ تصحیح میرزا حسن کوچه باغی*، چ ۱، تهران: منشورات الاعلمی، ۱۴۰۴ق.
۲۷. طبرانی، سلیمان بن احمد؛ *المعجم الاوسط؛ بی جا: دارالحرمین، ۱۴۱۵ق.*
۲۸. طوسی، محمد بن حسن؛ *اختیار معرفة الرجال؛ تصحیح سید مهدی رجایی*، چ ۱، قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۰۴ق.
۲۹. _____؛ *الفهرست؛ تصحیح شیخ جواد قیومی*، چ ۱، قم: مؤسسه نشر الفقاهة، ۱۴۱۷ق.
۳۰. _____؛ *تهذیب الأحکام؛ تصحیح سید حسن موسوی خراسان*، چ ۳، تهران: دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۶۴ش.
۳۱. طهرانی، آقا بزرگ، *الذریعة إلى تصانیف الشیعة؛ چ ۳، بیروت: دارالأضواء، ۱۴۰۳ق.*
۳۲. عسقلانی، احمد بن علی بن حجر؛ *الاصابة فی تمییز الصحابة؛ تحقیق عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض*، چ ۱، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۵ق.
۳۷. عسقلانی، احمد بن علی بن حجر؛ *لسان المیزان؛ چ ۲، بیروت: مؤسسه الأعلمی، ۱۳۹۰ق.*
۳۳. عمادی حائری، سید محمد؛ *بازسازی متون کهن حدیث شیعه؛ چ ۱، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی*، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۸ش.
۳۴. قمی، علی بن ابراهیم؛ *تفسیر القمی؛ تصحیح سید طیب موسوی جزائری*، چ ۳، قم: مؤسسه دارالکتاب، ۱۴۰۴ق.
۳۵. کلینی، محمد بن یعقوب؛ *الکافی؛ تصحیح علی اکبر غفاری*، چ ۳، تهران: دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۶۳ش.
۳۶. کوفی، فرات بن ابراهیم؛ *تفسیر فرات الکوفی؛ تصحیح محمد کاظم*، چ ۱، تهران: مؤسسه الطبع و النشر التابعة لوزارة الثقافة و الإرشاد الاسلامی، ۱۴۱۰ق.
۳۷. مجلسی، محمدباقر؛ *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار؛ چ ۲، بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ق.*
۳۸. مدرسی طباطبایی، سید حسین؛ *میراث مکتوب شیعه؛ ترجمه سید علی قرائی و رسول جعفریان*، چ ۱، قم: کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران، ۱۳۸۳ش.
۳۹. میرزایی، پوران، «نقد و بررسی تفسیر قمی، ساختارشناسی و درون شناسی»، پایان نامه کارشناسی ارشد، رشته تفسیر اثری، استاد راهنما: محمدعلی مهدوی راد، دانشکده علوم حدیث، ۱۳۸۵ش.
۴۰. نجاشی، ابوالعباس احمد بن علی؛ *رجال النجاشی؛ تصحیح سید موسی شبیری زنجانی*، چ ۵، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۶ق.

